

SZIRÁK PÉTER

„Van másféle híre, de miért nem hangosabb?”

A debreceniség mintázatairól – Meliustól Téreyig

Debrecen a 21. század első évtizedeiben újfent nagyon foglalkoztatja mibenlétének kérdése. 2010 májusában az akkor frissen alapított Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék *Debrecen arcai* címmel rendezett konferenciát, melynek középpontjában a város kulturális közegének és médiareprezentációinak (művészet, tömegkultúra, turizmus) számbavétele és a „Debrecen-márka” (city branding, desztináció) alakításának távlatai álltak. Az akkori – sajnos utóbb nem publikált – előadások és kerekasztal-beszélgetések az urbanisztika, a városmarketing, a kultúrtörténet, a lokális identitás, a helyi gazdasági élet, a munkaerőpiac, valamint a kortárs művészetek és a populáris kultúra (könnyűzene, sport) témaköreit érintették, elsősorban Debrecen lakosságmegtartó, befogadó és turisztikai erejének fölmérésére és növelésére fókuszálva. A 2010-es eszmecsere kísérletet tett Debrecen egyedi város- és kultúrtörténeti örökségének (cívus hagyomány, illetve 20–21. századi heterogenitás, városidentitás-kihívások) összegzésére, miközben a jelen megítélése és a jövő alakíthatósága tekintetében kritikát fogalmazott meg az építészeti és az arculatfejlesztési irányok (a térhálózat szakadozottsága és az egységes márkázási stratégia hiánya, „helytelen városiasság”) tekintetében egyaránt. A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja által 2018 januárjában *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig* címmel szervezett konferenciája újrakoncipálta e kutatási irányt, amennyiben az emlékezhely archeológiai diskurzusából kiindulva, de a jelenbéli távlatot sem elhanyagolva kérdezett rá a szerteágazó Debrecen-reprezentációk identitásképző potenciáljára. A *Loci Memoriae Hungaricae* című rangos sorozat IX. kötete ennek a színes és hatékony tanácskozásnak az anyagát gyűjtötte egybe.¹ Az *Előszót* és további húsz tanulmányt tartalmazó kötet a konferencia fő témaköreinek, kérdésirányainak megfelelően öt nagyobb egységre tagolódik: a sztereotípiákból, a „debreceniség”/debreceniség fogalmának szisztematikus taglalásából és a reformátusság kultúrateremtő hatásának vizsgálatából kiindulva az irodalmi reprezentációk, városzövegek, valamint a társadalomtörténeti-historiográfiai összefüggések értelmezésén át a közelmúlt és a jelen építészetének, valamint városmarketingjének jellemzéséig ível ez az igen összetett tudomány- és művészetközi eszmecsere.

¹ *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, főszerk. FAZAKAS Gergely Tamás, szerk. BÓDI Katalin, LAPIS József, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020. (A kötetből idézett részleteket a továbbiakban a szövegben és a lábjegyzetben csak lapszámmal jelzem.)

Nem véletlen, hogy a diskurzus a klisék, közhelyek és a lokális identitás relációjának, kultúranropológiai bonyodalmainak szétszalazásával indul (Keményfi Róbert: *Önazonosság, sztereotípiák, lokalitás: Bevezető gondolatok*), hiszen Debrecen gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti szempontból gyakran emlegetett vonásai között is sok a *sztereotípiá*: ami, mint tudjuk, eredetileg a nyomdai sablont jelentette, s ami átvitt értelmében egyszerre lehetősége és gátja az információk becsatornázásának, amennyiben általánosítva stabilizálja a jelentést, de ezzel egyszersmind meg is köti azt, ki is zárja a további értelmezéseket, s ezáltal gyakran éppen az alternatív (kevésbé ismert, elfeledett, kitakart) hagyományrétegek érvényesülését gátolja. A kötet írásait úgy is olvashatjuk, mint a(z) (auto)sztereotípiák kikérdezésének eseteit, amelyek felismerhetővé teszik a közhelyek performatív erejét, *önkényét*, jelentés- és cselekvésvezérlő *kényelmét/kényszerét*, s ugyanakkor – mintegy deszedimentálva – a „bevett” tradíció takarásából előhózzák, megelevenítik az „alternatív” hagyományrétegeket.

Debreczeni Attila gondosan adatolt és fölépített tanulmányában (*A debreceniség. Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése*) a cívis város történetének egyik legizmosabb és legprovokatívabb sztereotípiáját veszi górcső alá. Kazinczy fokozatosan bevezetett és jelentésében kiterjesztett fogalma műveletlen kivagyisággal, önfejlőséggel, maradisággal, a más véleményekkel szembeni ignoranciával és a máshonnan származók iránti türelmetlenséggel vádolta meg a debrecenieket. Nyomon követhetjük, ahogy egy negatívan jellemzett attitűd, diszpozíció vagy akár atmoszféra (vagyis immár nemcsak egyes személyiségek habitusa, hanem egy egész város hangulata!) megragadására, megbélyegzésére szolgáló szó a *megnevezés* és a *létesítés* szétszalazhatatlan nyelvi bonyodalmai közepette hogyan válik – az eredeti kontextus átkeretezésével (irodalmiból általánossá alakulásával) – éppen performatív (nem is kevésbé önkényes) ereje által több évszázadra meghatározó módon diskurzusvezérlő elemmé.

A korabeli debreceni értelmiséget (közvéleménnyé szerveződése híján) felkészületlenül érte Kazinczy több éven át, módszeresen kifejtett negatív imázskampánya, melynek értelmezéséhez a retorikai fogások taglalásán túl diszkurzív támpontokat is kapunk: Lakner Lajos („*Másokhoz az idegenség. / Bennem késértő ellenség.*” *Nyilvánosság és idegenség Debrecenben az 1830-as évektől a 20. század elejéig*) hozza szóba, hogy Kazinczy a kisvárosi „pletykák és susmorgások” (155.) ellenében fordult a nyilvánossághoz (hozzátehetjük: mintegy maga is hozzájárulva annak megteremtéséhez), vagyis a felvilágosult társiasság hiányában apellált a még éppen hogy csak kialakulóban lévő országos „közvéleményhez”.² (Szintén Lakner utal rá, hogy a városi nyilvánosság s annak legfontosabb korabeli hordozója, a sajtó hiányát jó három évtizeddel később, 1837-ben miképpen panaszozza fel és hogyan magyarázza a sajátos földművelő cívis életformával a Társalkodóban Telegdi Kovách László, 156). Kazinczy

² A meglehetősen egyoldalú „per” lehetséges okairól, s ezek között főleg Kazinczy szellemi-lélektani diszpozíciójáról (sértettség, elfogultság, türelmetlenség, ízlés- és életforma-különbség) lásd BALOGH István: *Debreceniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere*, Studia Litteraria, Tomus VII, Debrecen, 1969, 21–27.

diskurzusalapító gesztusa kimondottan erős hatásának alighanem oka lehetett tehát, hogy történelme során most először találkozott a város egy olyan *külső tekintettel*, amely markáns és hamar elterjedő ítéletet hozott róla. A külső „márkázás”-nak ezt a módját alátámasztotta Kazinczy egyedülálló tekintélyéből fakadó diszkurzív pozíciója, ami elválaszthatatlan volt nyelvi erejének performativitásától. Éppen azért volt nehéz vitázni lesújtó véleményével, mert nem a kogníció értelmében vett megnevezés referencialitása, hanem a létesítés (implicite: a ráfogás, a megbélyegzés, s egyszerűsmind a jövő programozása, a jóslás) jegyében álló *névadás* állt retorikai gépezetének középpontjában.

Debreczeni Attila tanulmányában a synecdoché personificatióba való átváltása jól mutatja a *tulajdonítás* és az *általánosítás* önkényének ezt az – önkéntelenül is *tükrös/öntükröző* – nyelvi mozzanatát: „Debreczen mely arrogantiával szokott itélgetni mindenről”; „Debreczen eszére fog térni”; „Debreczen ezután nem fogja olly igen bátor képpel lövöldözni villámjait” [...]; „Debreczen lassabb hangon fog dictátoroskodni.” (31–32.) Kazinczy valóságos ösztűz alá vett Debreczen-kép(zet)ének alapja az az ízlés- és magatartásforma volt, amit a *Debreceni Grammatika Előljáró Beszédéből* olvasott ki, s egyfajta felekezeti eredetű kulturalitásként a negatívan megítélt kálvinista hagyományhoz kapcsolt, s egyidejűleg az egész városra kiterjesztett. (66.) Senki, még (Julow Viktor szavaival: „a legigazibb megtestesítője a jó értelemben vett debreceniségnek”³ vagyis a kiegyensúlyozásra törekvő) Fazekas Mihály sem volt képes hatékonyan szembeszállni a negatív hírnévgyártásnak ezzel a módjával, már csak azért sem, mert – ahogy szintén Julow mutat rá – a széphalmi mester nem mutatta jelét annak, hogy érti vagy érteni akarja a debreceni örökség (mint egy felőle nézve másság/idegenség) sajátosságait. A „cívís köztársaság” védekező, bezárkózó, nehezen mozduló mivoltának megértéséhez ugyanis egy olyan *belső tekintetre* volt szükség, amely ennek az attitűdnek a gazdaság-, társadalom-, vallás- és kultúrtörténeti összefüggéseire is igyekszik rálátni. Mindenesetre – ahogy arra Debreczeni Attila tanulmánya zárlatában rámutat – a kazinczyánus debreceniség-értelmezés és annak éppen a kulcsszót átértelmező ellennarratívája (maradiság vagy hagyományörzés) Petőfitől Adyn, Tóth Árpádon és Szabó Magdán át Borbély Szilárdig meghatározza az irodalmi (s nem csak az irodalmi) Debreczen-képet. Térey János is az állítólag autopsziába ragadt debrecenieket bíráló Kazinczyval vitatkozik, és a közhelyeket távoztatja posztumusz megjelent memoárjában:

Mi az, hogy cívís? Csak azt hiszem, amit a magam szemével látok és a magam fülével hallok? Meg azt, hogy nincs kiút maradiságom börtönéből? Kazinczy valami ilyesmit pedzegetett. [...] Debreczen sem csak a saját szem és kéz városa, hogy a többi nyamvadt sztereotípiáról, a vastag nyakról és a könyvlapok közé csomagolt szalonnáról ne is szóljak. Ha valaki mégis az

³ JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 145.

osztrák közértek polcain található Debrecziner kolbászkák alapján azonosítja, az egy normális eset: ilyenformán van a város neve leginkább forgalomban, s ez nem biztos, hogy a külföld hibája. Van másféle híre, de miért nem hangosabb? [...] Énnekem annyi, hogy nagyot dobban a szívem, amikor meglátom a tócskerti skyline-t, tudom a történetét, a száz meg ötszáz év előtti képét, beszélem a nyelvét, szerettem és gyötrődtem benne és érte eleget. Más ugyanezt érzi, amikor a Kennedyről megy Manhattan felé.⁴

A debreceniség itt nem felekezeti alapú és hierarchizált kultúrmorfológiai alakzat, hanem a megértésen is alapuló érzelmi viszonyulás, amelyhez éppúgy társul a belső, mint a külső tekintet. (Sőt: a külső tekintetet két ízben is megidéző belső tekintet! Téreynek az itt-születettség, az eltávolodáson és a visszataláláson alapuló, az eszményítést és a degradálást egyaránt kerülő Debrecen-képéről még lesz szó.)

A külső és a belső tekintet („kálvinista Róma”/„Keresztyén Respublika”) relációja, az *önminősítés* (mai keletű szóval: az önmárkázás) kora újkori – vallás-, gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténeti – kontextusai állnak Gáborjáni Szabó Botond tanulmányának (*Egy Keresztyén Respublika, Debrecen*) középpontjában. A genfi modellel való összehasonlítás az identitásról szóló *lokális* diskurzus jelenlétét bizonyítva azt is felszínre hozza, hogy Huszár Gál, a jeles nyomdaalapító híres névadó gesztusa voltaképpen *idézet*: minden bizonnyal „Kálvin Genfről szóló mondatát vette át és alkalmazta a »magyar Genfre«, amikor Debrecen »egész Magyarország és Erdélyiség világosító lámpásának« nevezte”. (79.) Abban, hogy Debrecen a 16. század közepén, Genfhez hasonlóan, egyházi és egyben oktatási-nyomdászati, vagyis kulturális és véleményformáló központtá vált, meghatározó szerepe volt a reformáció alapjellegzetességeinek. A protestáns (főként kálvinista) szocioökonómiai szemlélet – ahogy azt Max Weber érvelése⁵ a 20. század elején szintén igyekezett bizonyítani – a munka, a tulajdon, a tisztaság és haszon, valamint a megtakarítás felértékelésével kedvezett a kereskedelem és a kézműipar fejlődésének is, ami Debrecen vonzó kereskedővárossá alakította. (Lásd Melius Juhász Péternek az „áros népekhez” írt, az „Isten szerint való” igaz kereskedés módjáról szóló intelmeit, 82.) A város kalmárai a 16–17. században Danckáig (Danzig,

⁴ TÉREY János, *Boldogh-ház, Kétszemes utca*, Bp., Jelenkor, 2020, 450–451. (A továbbiakban: *Boldogh-ház*)

⁵ Aki a „kapitalizmus szellemét” mint „etikusan színezett életszabályt” a valláserkölcs és az érvényben lévő társadalmi praxis közös termékeként gondolta el: Max WEBER, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*, ford. JÓZSA Péter = M. W., *Gazdaság és társadalom*, szerk. VARGA Iván, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967, 315–319. A parasztpolgári autarkia és a Max Weber-i értelemben vett kapitalizálódás közötti különbségek taglalására itt nincs mód. A történészek a 18. századi Debrecen esetében már (legfeljebb) stagnálásról beszélnek. A külgazdasági körülmények változása és az udvar vallási-politikai nyomása miatt az ipart a megmerevedő céhrendszer konzerválta; a beszűkülő kereskedelemből a tőke nem vállalkozásokba, hanem földbirtokba investálódott; s ezzel párhuzamosan a református egyház és a Kollégium kapcsolatai gyengülni kezdtek a nyugati (főleg a holland, svájci és angol) kálvinista szellemi központokkal. Lásd BALOGH, *i. m.*, 20–21.

a mai Gdańsk), Prágáig, Pétervárig, Sztambulig hordják portékáikat, „tőzserei pedig ezrével, lábon hajtják a Hortobágyon nevelődött szürke magyar szarvasmarhát egészen a messzi Hamburgig”.⁶ A rendszeresen megtartott vásárok, a tizenöt napos debreceni sokadalmak nem csak áru-, hanem kultúrcserére is alkalmasak voltak. A gyülekezettel szoros kapcsolatban álló, befizetéseikkel egyházi célokat szolgáló céhek a város túlélésének biztosítékává váltak: „egy sarcoláskor az ő pénzük és ezüstneműik mentették meg a lakosságot, de a követjárások sikerét is az iparosok mesterművei garantálták.” (83.) (Az 1872-ig működő céheket arra kötelezték, hogy jövedelmük egynolcadát a református kollégium fenntartására áldozzák; ennek különösen akkor lett jelentősége, amikor az udvar eltiltotta a várost a kálvinista iskola támogatásától.⁷) Várad eleste (1660) után Debrecen a puritanizmus központjává vált, elmélyítve a keresztyén műveltséget és életvitelt, középpontba helyezve a *Szentírás* családi, személyes ismeretét, így elterjesztve az anyanyelvi írástudást a nők körében is (a 18. század elején 11 leányiskola működött a városban; az angol utazó, Robert Townson 1793-ban arról tett tanúbizonyságot, hogy Debrecenben „írni-olvasni mindenki tud, magukat ünnepeken bibliaolvasással mulatják”, 84–85.). Az is igaz, hogy ugyanez az utazó értetlenségének adott hangot, amikor leírta a következő sorokat: „Fel nem foghatom, mi bírhatott rá húszezer embert, hogy olyan vidéket válasszon magának lakhelyül, ahol sem forrás, sem folyó, sem tüzelő, sem építőanyag nem található.” De a történészek hozzáfűzhetik, hogy e hendikep (mely vízrajzi szempontból nem egészen pontos, ugyanis a régiségben a város nem volt teljesen szűkében a kisebb-nagyobb folyó- és állóvizeknek: ilyen volt például a vízfolyások által táplált Pap tava, e köré alakult ki a Fűvészkert) dacára Debrecen ekkor is kereskedelmi és szellemi központ, háromezer – az ország minden pontjáról ideseregő – tanulóval, s azzal a regionális jelentőséggel, amelyet a sajátos *partikula*-rendszer (a városhoz kötődő mintegy 584 „fiók iskola”, ahová rektort küldött és ahonnan befogadta a legtehetségebb diákokat) és a *földbirtokok* kelet-nyugati irányba akár 60-80 km-re is kiterjedő övezete biztosított a számára. (86–88.) A 16–17. században a három részre szakadt ország, a török- és Habsburg-ellenes háborúk ütközőzónájában egyensúlyozó Debrecen kezdettől fogva ki volt téve az udvar katolikus felekezeti nyomásának, ekképp „[a] városlakók közérzetét [...] három évszázadon át meghatározta a veszélyeztetettség folyamatos érzete” – írja Gáborjáni Szabó Botond. (88.)

Ilyen körülmények között lesz a „keresztyén Respublika” a magyar városi közösség prototípusává: bizonyos értelemben tehető, jogi és kulturális autonómiával rendelkező, nyelvileg és vallásilag egységes zárt közösség az elnéptelenedett pusztában. (1711-ig színreformátus, 1775-ben 25 ezres lakosságából 605 volt a többségében német származású katolikus, de még 50 ezres népességének 95%-a 1848-ban is kálvinista vallású.) Lakói önvédelemre, identitásuk befelé forduló megtartására berendezkedő keresztyén parasztpolgárok, kik nyelvüket, kultúrájukat, életformájukat évszázadokon

⁶ ANTALFFY Gyula, *Reformkori magyar városrajzok*, Bp., Panoráma, 1982, 350.

⁷ *Uo.*, 365.

át sikeresen megőrzik,⁸ s ennek a küzdelemnek egyik fontos pillére a városvezetők – így a nem egyszer az egyház (fő)gondnokaként is működő 17–19. századi főbírók (id. Dobozi István, Domokos Márton, Szombathi István, Simonffi Sámuel, Böszörményi Pál, Rakovszky Dániel), vagy akár a város mártírjaként meghalt szenátor, Vigkedvű Mihály – példaadó és áldozatos közösségi munkássága, melyet Oláh Róbert retorikai mintázatokat számba vevő alapos tanulmánya mutat be (*Debrecen „oszlópai”. A főbírókat búcsúztató halotti beszédek tanulságai*).

E cívis, parasztpolgári, patriarchális mentalitás megítélése erősen függ azoktól a perspektíváktól, amelyekből a késő középkori, kora újkori magyar gazdaság- és társadalomtörténetet, s ennek részeként a jobbágyság/parasztság helyzetét és a városiasodást értékelhetjük. Az Észak-Itáliában, Németalföldön, illetve Angliában nekilendülő kapitalizálódással szemben a cívis köztársaság *egyensúlyra törekvő, önszabályozó rendszere* akadályozta a kiugró vagyonosodást: törvényekkel konzerválta a középbirtokrendszert. A cívis nem vásárolhatott több házat, ezért fölösleges tőkájéből földet vett vagy bérelt. A kiugró vagyonosodást a törvényi limitálás korlátozta (például a házat és a földet 1893-ig csak együtt lehetett eladni⁹). Mindezzel – okként és következményként is – együtt járt az a valláserkölcsi alapokon álló mentalitás, amely a *szorgalmat, a takarékoskosságot* és a *puritánságot* tartotta értéknek. A 18. századtól megerősödő öntörvényűség és hagyományörzés idővel egyfajta megmerevedettséghez vezetett, a kívülről érkezővel, az idegennel, az ismeretlennel, az újítással szembeni túlzott bizalmatlansághoz.¹⁰ Alapvetően az életforma sem lépte túl a bensőséges családi kereteket. A cívisek a szórakozást lenézték, épp ezért nem is volt hol szórakozni, a mesterbálok kivül csak a családi ünnepek adtak erre módot: a névnap (a nagy gyermekhalandóság miatt nem a születésnap!), az eljegyzés, az esküvő, a keresztelő és a disznótor. Ahogy az Lakner Lajos tanulmányában is szerepel: a földműves életforma,¹¹ a nyaranta a birtokokon való, hosszas

⁸ Orosz István a 16–17. századi gazdasági teljesítményből és az önállóságot, az önálló arculatot megőrzni képes politika sikeréből vezeti le a sajátos cívis öntudat kialakulását. Lásd Orosz István, *A főnix és a bárány városa: Tanulmányok Debrecen múltjából*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2015, 21–22.

⁹ „[A] 18. század végén a királyi biztos közreműködésével végleg összekapcsolódott a ház és a ház utáni földek birtoklása, azaz az iparos és kereskedő háztulajdonosok is földművelőkké váltak. Ez az átalakulás nem volt ellenére a város lakosságának, hiszen még akkor is ragaszkodtak hozzá, amikor 1848 után már semmi nem indokolta a ház és földtulajdon összekapcsolódását.” *Uo.*, 12.

¹⁰ BALOGH, *i. m.*, 19.

¹¹ Orosz István jelzi azt a gazdaságtörténeti összefüggést, hogy a mezővárosban felhalmozódott tőke nem az ipar és a kereskedelem, hanem a birtokvásárlások és így az önellátás irányába mozdult: „a korábban még kereskedő és iparos jellegű város a 18. században elindult a vissza-agrárosodás útján s döntően állattartó és földművelő népességgé vált.” *OROSZ, i. m.*, 12, ill. 17–18. A történész szerint a 16–17. századi nagy gazdasági felvirágzás abból a helyzetből fakadt, hogy a török jelenléte miatt Debrecen kereskedelmi közvetítőszerpet játszhatott. A török eltűntével ez a helyzeti előny megszűnt, s a kereskedelmi jelentőséget a 18. században kedvezőbb helyzetű városok vették át, minek nyomán a cívisváros stagnálni kezdett, s a többi magyar mezőváros szintjére süllyedt. A helyzetet csak rontotta, hogy a külkereskedelmi lehetőségek beszűkülése mellett a török kor elpusztította a környékbeli falvakat, vagyis a város ipari termékeinek közvetlen felvevő piacát. Lásd *Uo.*, 23.

tanyasi távollét, mondhatni, a kevés szabadidő nem kedvezett a városi életmódnak, a közügyekkel való foglalatosságnak (156.), a színházat, könyvtárat és múzeumot alapító, sajtónyilvánosságot létrehozó klasszikus polgáris, felvilágosult városiasodásnak.¹² Nem véletlen, hogy Debrecen a 18–19. század fordulóján és a reformkorban elmarad a kulturalitásban – az épített örökség és az intézményalapítás terén is – élen járó polgárosult városoktól (Kolozsvár, Kassa, Pest-Buda).

A civis köztársaságnak a 18. század elejétől meg kell küzdenie a *vallási konkurenciával*, a 19. század harmadik harmadában pedig már elkerülhetetlenül beleütközik a *modernizáció* kihívásaiba. Ugyanakkor ez a parasztpolgári státusz és életforma fontos hivatkozási ponttá válik azok számára, akik a *Három nemzedéket* író Szekfű Gyula ún. nagymagyar koncepciójával szemben, amely a modernet, az európaiakat a katolikus, Habsburgokkal kiegyező nyugati országrészben látta megtestesülni, a keleti, tiszai/tiszántúli, protestáns függetlenségi hagyomány fontosságát is hangsúlyozták. Mint ahogy Erős Vilmos a kötetben később közölt, de ide kapcsolódó tanulmányában (*Szabó István debreceni identitásai*) taglalja, a debreceni agrár- és településtörténész a két világháború között Hajnal Istvánhoz, Bibóhoz, Szűcs Jenőhöz és Németh Lászlóhoz hasonlóan egy olyan parasztpolgári koncepciót alakított ki, amelynek a 20. század második felében egyeduralmukodóvá tett marxista felfogással szemben az egyik fontos tézise, hogy a parasztság/jobbágyosság a középkor végén is emelkedésben volt, s aminek bizonyítéka a szabad költözködési jog, ennek révén a mezővárosokba költözés, a tulajdonlasi jog és a tanyás gazdálkodás. (275–276.) E távlatból a középkor és a feudalizmus nem valami elmaradott, fejlődésképtelen szerveződés, hanem minden későbbi gyarapodás dinamikus alapja, s egyszersmind – ez főleg Hajnal István markáns, ökológiai vonatkozásokat is érintő nézete – a világgal, a környezettel való egyensúly kialakításának modellje, ahonnan nézve éppen a modernizáció az, ami súlyos anomáliákat, a létalapokat veszélyeztető túlzásokat termel ki.¹³ Szabó István a városiasodás eltérő modelljei tekintetében is leteszi a voksát: „[...] érces szavakkal cáfolja (főként Győrffy István eredményeire támaszkodva) a tézist, miszerint a magyarság nem volt képes önálló városalapításra, s hogy mindez elsősorban külföldi/idegen, főként német mintákra, illetve közvetítéssel történt. Szabó szerint Debrecen és például Szeged alaprajza, amely gyökeresen eltér a német alapítású városokétól, világosan bizonyítja, hogy létezik autochton magyar városfejlődés [...]”. (277.)

Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy Debrecen a modernizáció kihívásaira (csak két technikai áttörést említve: a gőzmalom tönkretette a szárazmalmokat, a vasút pedig

¹² A reformkori társiasság intézménye, a kaszinó viszont itt is megjelenik, mindjárt két formában: a Piac utcán „»Bek Pálné asszonyság négyszögű derék emeletes háza«” ad otthont az 1833-ban alakult kaszinói egyesületnek: „»Itt tartja eléggé csinos szállását az egyik casino, melyet frakkosnak mondanak, ellentétben a polgárral, melyet gubásznak neveznek, s mely a fejr ló-ban ütött tanyát« – így tudjuk az Életképekből.” ANTALFFY, *i. m.*, 356.

¹³ SZIRÁK Péter, *A technika „társadalmiassága”: Hajnal István archívuma = Szerep és közeg: Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*, szerk. OLÁH Szabolcs, SIMON Attila, SZIRÁK Péter, Bp., Ráció, 2006, 238–254, itt: 252–254.

az országos vásárokat) nehezen találta a választ, s a hagyományos civis gazdálkodás és életforma a 19. század harmadik harmadától visszafordíthatatlan válságba jutott. A sikeres kereskedőházak alapítói homo novusok, akik többnyire a Szepességből, Morvaországból és Ausztriából érkeztek (Rickl, Sesztina), bár kétségtelen, hogy voltak törzsökösök is (Várady-Szabó, Csanak, Kardos).¹⁴ Lakner Lajos rajzolja meg az ipar és a kultúra modernizálói közül kettőnek, Csanak Józsefnek (1820–1900) és Déri Frigyesnek (1852–1924) a portréját. Előbbi egy fűszerkereskedő, aki megmenti a csőd szélén álló (1849-ben alapított, az addig működő 97 szárazmalom számára végzetes konkurenciát jelentő) István Gőzmalmot a csődtől, és sikeres vállalkozással fejleszti, a közeli Derecskéről, földműves családból származik. 1870-ben már a legnagyobb adófizetők sorában az első öt legtekintélyesebb polgár közé tartozik (csak az érdekesség kedvéért a másik négy: gróf Degenfeld Imre, református főgondnok; Scheer Bernát ügyvéd, haszonbérelő, az izraelita hitközség elnöke; Rickl József kereskedő és Vecsey Imre építőmester – csak az utóbbi civis!), s az ő nevéhez fűződik az Emlékkert létrehozása és a Csokonai-szobor fölállítása. Déri Frigyes 1852-ben a délvidéki Bácsban született, ahonnan előbb Bajára, majd 1873-ban, sok más zsidó családhoz hasonlóan Bécsbe települnek át. A Monarchia egyik legsikeresebb textilipari vállalkozója gyűjteményét 1920-ban a magyar államnak adományozza, s ígéretet kap arra, hogy Debrecen telket ad a Déri költségén felépítendő múzeum számára. Az adomány elhelyezése azonban egy jó ideig megoldatlan marad. A „párhuzamos életrajzok” megmutatják, hogy a modernizátor és az adományozó miképpen ütköznek a korabeli városi elit ellentétes érdekeibe, illetve ellenszenvébe: „Csanak esetében az egyre inkább elszegényedő civiseket s városházi képviselőiket joggal (gondolom inkább: alappal – megjegyzés: Sz. P.) irritálhatta »a semmiből, az ész teremtő hatalma« általi fölemelkedés. Déri esetében pedig valóban egy idegennel találták szembe magukat, egy nagyvárosi zsidóval.” (167.); „Csanak kedvét elvették attól, hogy közügyekkel foglalkozzon, Déri kedvét majdnem sikerült elvenni attól, hogy egyetemes művelődéstörténeti jelentőségű, Bécsben is megbecsült gyűjteményét Debrecenben mutassa be.” (166.) A múzeum felépülését (1929) és átadását (1930. május 25.) már nem érthette meg.

A közösségi együttélés nyilván sohasem konfliktusmentes, a civis egyöntetűség idején sem volt az, de a katolikusoknak a 18. század elejétől¹⁵ és a zsidóságnak 1840-től kezdődő betelepülése némi felekezeti feszültséget eredményezett. Míg más

¹⁴ Balogh István mutat rá, hogy a napóleoni háborúk idején kibontakozó konjunktúra lefutása utáni hirtelen recesszió (az 1811-es és az 1816-os devalváció) tette tönkre a régi törzsökös kereskedőcsaládok nagy részét. BALOGH, *i. m.*, 30–31.

¹⁵ 1715-ben III. Károly a katolikusok visszaengedésétől tette függővé az 1693-ban adományozott szabad királyi városi cím országgyűlési becikkelyezését, azaz érvényesítését. „Több mint egy évszázados független lét után a város peculium regium-ként a király közvetlen földesurasága alá került. Korábban tételes közjogi elismerés nélkül szinte független *res publica* volt, amelynek ügyeibe az országos főhatóságok nem szóltak bele. Az 1715:108. t.c. elismerte ugyan szabad királyi városi jogát, olyan föltétellel azonban, hogy a katolikus plébániai egyház építésére és szent ferencrendi atyák conventje számára helyet adjon.” *Uo.*, 15.

városokban (például Pest-Buda, Kassa, Kőszeg, Sopron) a német túlsúllyal szembeni magyarosítás okozott több-kevesebb vizzályt, addig Debrecenben a vallási-etnikai homogenitás felbomlása. Fazakas Gergely Tamás tanulmánya (*Október 31. emlékezete és a Debreceni Református Kollégium: Városi térhasználat a 19. század végi felekezeti ellentétek idején*) az ultramontanizmus és a protestantizmus kultúrharcának jegyében zajló katolikus-protestáns térhasználati küzdelmet dokumentálja, Bartha Ákos dolgozata (*Kétszeresen kisebbségben? Egy katolizált zsidó család a két világháború közti Debrecenben: a Fahidiak*) pedig a két világháború közötti keresztény-zsidó együttélés problémáit taglalja. Az előbbi részletezőn és árnyaltan mutatja be azokat az emlékezési rítusokat, amelyek az 1870-es, illetve az 1890-es évektől a Csokonai-kultuszhoz, illetve az Emlékkerthez kapcsolódnak, s amelyek a református felekezeti és a nemzeti ünneplés összefonódását bizonyítják. E kommemorációs gyakorlatok számára az 1890-es évektől jelentenek mind nagyobb konkurenciát a városi térhasználat egyre látványosabb formáit mutató katolikus körmenetek. (120–125.) A felekezeti kultúrharc jegyében, a Millennium felfokozott hangulatában a veszélyeztetettséget kompenzáló (lokál)patrióta büszkeség és nacionalista elfogultság¹⁶ – eltávolodva a reformkorból eredő, befogadó jellegű nemzeti liberális eszmétől – azonosította egymással a protestáns és a nemzeti identitást. (137–138.)

A Fahidi családot középpontba állító portré az integráció és az asszimiláció folyamatát modellezi, és annak tragikus kudarcát mutatja be. Az Északkelet-, illetve Északnyugat-Magyarországról származó iparos-kereskedő ágak Debrecenben találkoznak; a tüzépes vállalkozó apa nemzetsége még hagyományos zsidó nevelésben részesül, az ő Éva lánya viszont Debrecenben már evangélikus elemibe és katolikus gimnáziumba (a „Svetits”-be) jár. A Szent Anna utcai leánylíceumban ugyan semmilyen megkülönböztetés nem éri, de ez inkább kivétel, mintsem szabály – a tanulmányíró memoárokra hivatkozva megemlékezik róla, hogy a „korszellem” térbeli elkülönülést diktált: az első világháború idején az Aranybika „elsősorban a civis családok és a köztisztviselők reprezentatív tere volt, míg a zsidó származású tehetősebb polgárok a »zsidó kaszinóként« üzemelő Kereskedelmi Csarnokot¹⁷ látogatták”. (260.) A ’30-as évek végétől az antiszemita törvények és rendeletek fokozatosan korlátozták a zsidók gazdasági-politikai, majd szabadságjogait, s a német megszállás után másfél hónappal megkezdődött a város és a város környéki zsidó lakosság kényszerlakhelyre

¹⁶ Keményfi Róbert hivatkozik Irinyi Károlyra, aki szerint Debrecen dualizmuskori társadalmának mentalitását a történelmi hagyományok „öntetszelgő mítoszai” befolyásolták. (19.) Lakner Lajos utal a „Nagy-Debrecen mítosz” ez idő tájt való megszületésére, miszerint „a nemzeti törekvés kútforrása” immár a civis-város, amely átveheti „az elkabarésodott Budapest szerepét”. (165.)

¹⁷ A Gerster Kálmán tervezte Kereskedelmi Csarnok (1893) később a Megyei Könyvtárnak adott helyet, jelenleg itt van a Bethlen Gábor Közgazdasági Technikum. Bartha Ákos idézi Gonda Moshe Elijahut, aki szerint a húszas években „az Aranybika kávéházban, a nagy teremben együtt ültek a zsidók és a keresztények, de külön asztalok mellett. E kávéház hírszerző forrása is volt a debreceni zsidóknak”. (260.)

összpontosítása.¹⁸ „A gettóban eltöltött 51 nap után, 1944. június 20-án áthurcolták a családot a Debrecen északnyugati részén található Serly-féle téglagyárba, ahol 14 000 ember szorongott hosszú napokig áldatlan körülmények között. [...] A téglagyárban egy hetet töltöttek, mielőtt június 27-én, az utolsó előtti transzporttal útnak indították volna őket Auschwitz-Birkenaubá. [...] Az igen kiterjedt családból csupán Fahidi Éva tért vissza Debrecenbe 1945 novemberében.” (263–264.)¹⁹

A Trianon utáni sokrétű krízis és az azzal összefüggő útkeresés a Debrecenről való gondolkodásban, a város identitásképeinek átformálási kísérleteiben, változásaiban is megnyilvánult, ezt tükrözi Győri L. János (*Debrecen mint Karácsony Sándor gondolatrendszerének kulcsmetaforája*), Bakó Endre (*Egy romantikus Debrecen-vízió csödjé. Gulyás Pál Sziget-Debrecen eszméje*) és Szegedi Péter (*A debreceniség jelentésváltozásai az 1945 előtti futballban*) izgalmas kérdéseket felvető tanulmánya is. A Karácsony Sándor-portré egy olyan értelmiségi pályáját rajzolja meg, akinek pedagógiai eszméi és praxis-ajánlatai (például a társas lélektan és a későbbi kommunikációelmélet fontos kérdéseit megelőlegező önképzőköri gondolat) erősen kötődnek a Debreceni Kollégium „patriarchálisan demokratikus világá”-hoz, a „protestáns szellem kötelező kritikai velleitása”-hoz. (146–148.) Karácsony – Németh Lászlóhoz hasonló módon – a társadalom alsóbb rétegei, főként a parasztság és az erős nyugati hatás alatt lévő (vagy ekként elgondolt) középosztály közötti eltávolodással/idegenséggel magyarázta a társadalmi-kulturális válságot, amelyért az utóbbit tette felelőssé, amennyiben az a nyugati civilizáció szokásaival igyekezett ugyan lépést tartani, de nem tudta a nyugati eszméket a maga szerves kultúrájává alakítani: „(g)ondolkodása és nyelve ennek következtében indogermán hatás alatt sínylődő fordítás-nyelvvé torzult”. (149.) Karácsony Sándor is közel került a „minőség forradalma”-nak eszményéhez, egy olyan, a parasztságot emancipáló, középosztályá emelő kulturális átrendeződés, sőt: elitcsere hívévé vált, amely „szerves alapokon” igyekezett helyreállítani a társadalom kommunikációját, a nemzeti közösség egységét. (149–151.)

¹⁸ 1944. május 8-án a gettósítás ellen nyomatékosan tiltakozó Kölcsey Sándor polgármestert Bessenyei Lajos főispán lemondásra kényszerítette. Lásd HusvÉTH András, Kovács Gergely, *Adalékok az apafai tömeggyilkosság vizsgálatához*, https://archivnet.hu/adalekok-az-apafai-tomeggyilkosság-vizsgalatahoz#_ftn2 (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

¹⁹ Bartha Ákos a levéltári dokumentumok mellett hivatkozta a vészkorszak debreceni vonatkozású fontos memoárjai közül Fahidi Éva (*Anima Rerum*, Bp., Tudomány, 2005) és Gonda Moshe Elijahu (*A debreceni zsidók száz éve: A mártírhalált halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*, Tel-Aviv, é. n.) könyvét. A témakörben fontos hivatkozási pont lehet még Jákov Bárzilai (*Hajnali gyertyafény*, Bp., Kassák, 1998) és Schwarz Sándor memoárja (*A halál árnyékának völgyében*, Bp., Oliver Games International, 2005). Utóbbi 1944-ben az auschwitzi cigánytábor futballválogatottjának jobbhátvédje, 1951 és 1970 között a debreceni Centrum Áruház megbecsült igazgatója. A debreceni zsidóság megtelepedéséről, kultúrateremtő tevékenységéről rövid, de építészeti- és életforma-történeti adalékokban gazdag, s a jelenbéli helyzetet is értékelő összefoglalót írt Térey János „Mit kerít az éber palánk?” – *Zsidó negyed Debrecenben* címmel (Magyar Narancs, 2015. január 18., <https://magyarnarancs.hu/tudomany/mit-kerit-az-eber-palank-93034/?pageId=120>. Letöltés ideje: 2021. március 1.) Memoárjában, a már említett *Boldogh-ház, Kétmalom utcában* pedig a *Semmi látnivaló* című fejezet idézi föl a debreceni zsidók deportálását.

Bakó Endre Irinyi Károly informatív könyvére hivatkozva mutatja be a nehezen beinduló, de aztán az 1880-as években meglóduló modernizáció²⁰ fő következményeit: „[a] növekvő lakosság vagyon, vallás, műveltség tekintetében tovább differenciálódott.” (187.) A különbségek felerősödésére, a jellegvesztésként átélt átalakulásra, a „Kisbudapest” létrejöttére Gulyás Pál a múltat nagy mértékben felértékelő romantikus színezetű vízióval, Debrecen-mítossszal válaszolt. (187–188.) A Kerényi Károly és Németh László nyomán felvetett „Sziget-Debrecen”, illetve „Árkádia-Debrecen” eszméje a cívisvárosnak szánta az „ideális magyar kultúrközösség kialakításában” játszó főszerepet. A tanulmányíró által szigorúan megbírált utópia – mely értelmezésében a kultikussá vált *Debrecen, ó-kikötő* című Gulyás-vers tanító célzatosságú utolsó harmadát is vezérli – az eszményített múlt visszaállításának ábrándját hirdeti. (190–191.)

Szegedi Péter tanulmánya a futball lokális identitást teremtő képességét alapul véve azt az átrendeződést veszi górcső alá, ahogyan Debrecen regionális vetélytársai a 20-as években megváltoznak. „1899-ben, tizennégy évvel a prágai, kilenc évvel a bécsi és három évvel a budapesti debütálás után a Jogakadémián megalakult az első, Ady Endrét is soraiban tudó debreceni futballcsapat.” (266.) A labdarúgás kezdetben „városállamok” versengéseként indult,²¹ s a cívisváros valódi vetélytársa a 20. század első másfél évtizedében Nagyvárad volt. Trianon következtében a boldog békeidőkben dinamikus fejlődő, s Debrecen sok tekintetben leghagyó „Pece-parti Párizs” helyére a feltörekvő Nyíregyháza lépett. Majd „1926-tól, a profizmus bevezetésével és az első osztályú bajnokság országossá válásával [...] a főváros-ellenesség lett Debrecenben a legfőbb regionális identitástípus.” (265.) Mindkét mintázatnak jócskán maradt nyoma a későbbiekben: a két „szomszédvár” szurkolótáborának ádáz ellenségessége éppen úgy tovább öröklődött az elmúlt mintegy száz évben, ahogy az immár a sportdiskurzusba átköltözött főváros-vidék ellentét harci formulái is.²²

²⁰ Az egykori Kossuth Lajos Tudományegyetem történésze *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben, 1867–1918* című könyvében (Debrecen, Csokonai, 2002) az ipari-kereskedelmi polgárság és értelmiség elenyésző számában látta a modernizáció késlekedő beindulásának okát. Az 1880-as évektől azonban lendületet vett az iparosodás: ekkor létesült a cukorgyár, a dohánygyár, a szalámigyár, a kefégyár és a vagongyár; a munkaerőszükséglet tovább növelte a betelepedést és a felekezeti-etnikai heterogenitást: az első szakmunkások zömében vendégmunkások (például csehek és lengyelek) voltak, a segédmunkások pedig a szellérek közül kerültek ki; a századfordulóra az ország egyik legnépesebb zsidó közössége jött létre; 1870-ben 46 ezer; 1910-ben már 92 ezer lakosa volt a városnak, vagyis negyven év alatt megduplázódott (BAKÓ, *i. m.*, 186.).

²¹ A sport elterjedése, a futballklub(ok) megalakulása eleve modernizációs jelenség volt: feltételezte a viszonylag nagy tömegű kispolgárság és ipari munkásság meglétét, s azok szervezett szabadidejét. Erre épült rá az egyesületi, illetve város- és nemzeti szintű futballidentitás, amely a szurkolás idejére egyrészt fel-függesztette (a „mieink”), másrészt felerősítette a különböző társadalmi rétegek etnikai-vallási-szociális ellentéteit („ellenségeink”).

²² Az ellentét felekezeti-etnikai identitáspolitikai ideologémaként bukkan fel, jóval korábban: „Irinyi Károly szerint a 19. század középső harmadában a debreceni önkultusz lényegi eleme volt, hogy a város a nemzeti törekvések és a függetlenségi gondolat »ősanyaföldje« [...]. E szemléletben – állítja Irinyi – más városok a németiség, a katolikus bigottság, a zsidóság a hazafiatlanság jelképei voltak: »a vidék, Debrecen támadta

„A legrégebbi térkép Debrecenről 1750-ből származik, a legkorábbi városkép-ábrázolás pedig meglepően későn, 1783-ban készült. Nem csoda, ha a város nem ihlette meg a művészeket, hiszen egy nagyra nőtt, sáros falu senkire nem tesz mély benyomást. Így aztán a XVIII. századi Debrecenről legfeljebb a cégleveleken látható veduták árulnak el valamit” – írja Fehér Béla a városról szóló cikksorozatában.²³ A nevezetes építészeti és tárgyi kultúra esztétikai vonzereje sajnos nem a legmarkánsabb jegye Debrecennek. Az okok untig jól ismertek: az építőanyag hiánya éppúgy nem kedvezett az épített örökségnek, ahogyan az sem, hogy a várost nem lakták főrangúak és egyházfejedelmek, akik máshol – a felvidéki vagy dunántúli városokban, vagy akár Egerben – nagyszabású építkezési projekteket indítottak volna, ezért nem élte át Debrecen például a 18. századi barokk gyarapodást. Ezzel szemben a „nagy városrendező”, a tűzvészek sorozata elhamvasztotta még a létező régiségeket is. Az 1802-es nagy tűz alkalmával például mindössze három értékesebb épülete maradt sértetlen: az 1720-ban a Piac utca ingoványos talaján tölgyfa cölöpökre alapozott hagymakupolás Kistemplom, valamint két polgárház. Igaz, ekkortól lehet számítani a tervszerű városrendezés kezdetét, ekkor készül el az első építési szabályzat, amellyel megpróbálják enyhíteni a zsúfoltságot, kiegyenesíteni az utcákat, megszüntetni a sikátorokat, és a vályog helyett a téglát, de legalábbis a gyúlékony zsúpfedél helyett a cserépszindelyt megkövetelni. Ekkor, a 19. század első felében épül a Kollégium kétemeletes főszárnya (1816), a nagyerdei Vigadó (1826), a terve alapján igen nagyra törő, de félig sem megvalósított Nagytemplom (1827) és az 1558-ban épült régít váltó új Városháza (1842). Meghatározóvá válik a klasszicista arculat, a Piac utcán megjelennek az első egyemeletes lakóházak, és a közeli utcákban kirajzolódik a cívisházak szárazkapus, magas kőfallal elzárt teres udvarai formálta jellegzetes utcakép.²⁴ Mindez lényegében azonban nem változtat a település alapvetően *falusias* jellegén: ezzel találkozunk a korban az angol vagy francia utazó, s ez kapcsolódik össze – annak retorikai hatékonyságát növelve – Kazinczy maradiság-címkéjével is. Debrecenben „még 1968-ban is földszintes volt a lakóépületek 97,1%-a, s a város hektáronkénti bruttó laksűrűsége 34 fő”, ami falusi laksűrűségnek felel meg.²⁵ Az alacsony intenzitású

itt a fővárost, s annak elsősorban 'nem magyar' jellegét«. Ugyan a modernizáció megroppantotta a cívisek közéletben betöltött szerepét, de a régi debreceni polgárok mentalitása tovább élt Debrecen lakóiban: a fővárosban legtöbbször a vidéket megnyomorító »bűnös metropoliszt« látták.” (271.)

²³ FEHÉR Béla, *Színházi vacsora*, Magyar Nemzet, 2009. április 6. <https://magyarnemzet.hu/archivum/archivum-magyarnemzet/szinhazi-vacsora-6301400/>. (Letöltés ideje: 2021. március 1.) (Az anekdotákban gazdag cikksorozat címe: *Búcsú a kálvinista mennyországtól*). A *Településképi arculati kézikönyv* (2017) szerint a legrégebbi részletező térkép 1752-ből való. <https://www.debrecen.hu/assets/media/file/hu/11874/telepuleskepi-arculati-kezikonyv-2018.pdf>. (Letöltés ideje: 2021. március 1.) Az 1771-es, második legrégebbi térkép e kötetben is szerepel. (232.)

²⁴ ANTALFFY, *i. m.*, 351–352.

²⁵ Mikolás Tibort, Debrecen 1960-as és 70-es évekbéli modernizátorát idézi: BUN Zoltán, *Eastendism: Helytelen városiasság* (2009). <https://epiteszforum.hu/eastendism-helytelen-varosiassag#1> (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

beépítettség tradícióját, a topológiai laposságot, a horizontális elnyúlást és morfológiailag a kálvinista-puritán-monolitikus szigort²⁶ mint alapvető jellegzetességet a modern építészet igyekezett meghaladni.

Ennek a több hullámú kísérletnek a rétegzettségét Kovács Péter tanulmánya (*A modern építészet botladozásai Debrecenben*) mutatja be. A Berlinben tanult Korb Flóris tervezte egyetemi központi épületet (1923–1932) 19. század végi historista modorban építették, a Györgyi Dénes és Münnich Aladár tervezte Déri Múzeum (1927–1930) pedig neobarokk stílusban készült. A Köztemető 1932-ben megépült ravatalozója, melyet a város vezető építésze, Borsos József tervezett, a svéd és az északnémet (hamburgi) téglaeépítészet mintáit követi – ez az az ízlés, ami erősen hatott Klebelsberg Kunóra, akinek személyes kezdeményezésére kísérletezték ki itthon a klinkertéglát, aki befolyással volt a szegedi Dóm tér megépítésére, s akinek ajánlásával stockholmi tanulmányúton vett részt Borsos és Vásáry István, Debrecen polgármestere. (289.) Mint Kovács Péter megjegyzi, a magyarországi modern építészet első tiszta megnyilvánulásai nem ezekben a középületekben, hanem villaépületekben mutatkoztak meg. (295.) Ennek az áttörésnek az egyik meghatározó képviselője a zsidó származású Sajó István volt. A Műegyetemen 1919-ben diplomázó Sajó a Bauhaus egyik későbbi mestereként, Marcel Breuerként világhírűvé váló Breuer Lajos Marcellal ment ki Németországba: Breuer Walter Gropius Bauhausában tanult, Sajó viszont Dortmundban töltött három évet, ahol geometrikus stílusának kimunkálásán dolgozott. Közben bejárta Európát, részt vett lakóházak és bútorok tervezésében, belső terek kialakításában. 1923-ban kivándorolt az Egyesült Államokba, Florida műszaki egyetemén tanult, majd jelentős karriert futott be, előbb New Yorkban kapott állást, röviddel később pedig Miamiában önálló stúdiót alapított: többek között felhőkarcolót, szállodát, lakóházakat és villákat tervezett. 1928-ban a honvágy hazatérítette Debrecenbe, a húszas-harmincas évek fordulóján a régi Nagyerdei Stadion (a világ első földsánc-stadionja, 1934) mellett art deco díszítettségű bérházakat²⁷ és magánvillákat tervezett: a legnevezetesebb a status quo ante izraelita hitközség által építtetett, ötemeletes, a klinkertéglát és a vakolt felületet ötvöző luxusbérház (Debrecen, Hatvan u. 6. 1928–1931). Kovács Péter ezen túlmenően megemlékezik azokról a fiatal modernista építészekről (Vári-Szabó Tibor, Dávidházy Kálmán, Jost Ferenc stb.), akik a strand, az uszoda, valamint templomok, Bauhaus-villák és villamosmegállók kísérletező tervezőiként színesítették Debrecen arculatát. A tanulmány fontos érdeme annak a modernitást méltányoló tekintetnek a megjelenítése, amely igyekszik a dogmatikus szocreál korszakból mintegy kimenteni a modern építészet sikerült darabjait (például a Sajó István és Králik László tervezte OTI, 1947–49; a Molnár Péter tervezte

²⁶ Uo.

²⁷ A debreceni modern építészet (újra)felfedezésének fontos eseménye volt a MODEM 2016 decemberében *Az Art Deco a pusztán: Sajó István (1896–1961) és műve* címmel megnyílt kiállítása. A tárlat kurátorai Szoboszlai Lilla és Térey János voltak. Egy kétnyelvű, 64 oldalas katalógust is kiadtak, melyben Térey János tanulmánya összegzi Sajó István életművét. (A kiállítás 2017 tavaszán a Múcsarnokban is látható volt.)

Megyei Tanács irodaháza,²⁸ 1950–52, vagy a Kelemen László építette, Ybl-díjjal jutalmazott Nagyállomás Sajó István tervezte hullámzó héjkupolája, 1961), s a mások által sokat bírált, a laikus közvéleményben többnyire negatívan értékelt Mikolás Tibor és teamje ’60-as és ’70-es évekbéli érzékeny, kísérletező korszakát, „komponált modernizmusát” is érdemben értékelni. (310–311.)

Bun Zoltán tanulmánya (*Média által homályosan. A modern Debrecen településképe*) a törülés és az átírat különbségében mutatja meg a 2010-es évek fejlesztési és a debreceni modernség közötti relációt: míg az új Nagyerdei Stadion (Bord Stúdió, 2014) „idézőjelbe teszi a régi, Sajó István által tervezett és 1934-re elkészült aréna kapumaradványát”, addig a kapcsolódó parkerdő-rekonstrukció a nyomát is eltörli Mikolás Tibor „egyedi megformálású, pavilonszerű” Új Vigadójának (1970), mint ahogy az új fürdő építéskor (2019–2020) a felejtés sorsára jutott a teljes régi létesítmény (1932, ill. 1969). Ugyanakkor a Nagyerdei Víztoronyhoz, Fried Aladárnak és Adorján Dezsőnek már a szecesszió idején vasbeton esztétikát képviselő épületéhez (1913), Gyórfy Zoltán és Novák Róbert terve (2015) érzékenyen nyúlt hozzá, „hozzáférhetővé tette a teljes struktúrát és az eredetileg is tervezett bárral bővítette azt: az aprólékos hozzáadott értékek által az eredeti műtárgy *átírata* jött létre”. (318.) A modern debreceni építészeti alkorszakok kijelölésével, komparatív szempontokkal árnyaló áttekintés az Ady-féle „márkázás” újraértelmezésére is vállalkozik: „A maradandóság innen nézve nem állandóságot, nem változatlanságot jelöl, hanem egyfelől folytonos (állandó) változásként értelmezhető, különösen a huszadik században; másfelől a »mi legyen maradandó?« kérdését hangsúlyozza. [...] mi a fontos a jelenben, mit ne felejtsünk el, mi legyen állandó.” (327.) A város testén ejtett sebek: a kirablások és felégetések,²⁹ a tűzvészek³⁰ és bombázások,³¹ a ’44 októberi ostrom és a szovjet megszállás pusztításai mellett a pozitív szándékú/értelmű építészeti fejlesztési kampányok is okoztak urbánus „szakadásokat”. Három ilyen nagy beavatkozási hullám is

²⁸ Ahogy később Bun Zoltánnál olvassuk: arról az épületről van szó, „melynek nagyszerűségéről a tervező barátja, a rajzasztalt éppen színpadra váltó és Debrecenbe szerződő Latinovits Zoltán próbálta meggyőzni hitetlen környezetét”. (330.) Molnár Péter (1925–2000) 1969-ben a jeni városközpont tervezője volt.

²⁹ Lazarus von Schwendi (1565), Strassoldo (1675) és Caraffa (1686) dúlásai; a várost érő külső erőszak miatt 1703–1711 között négyszer menekült el a lakosság; 1849 augusztusában a cári csapatok törtek be, 1919. április 23-án pedig a román hadsereg szállta meg – egy évre – a várost.

³⁰ 1564-ben egymás után három nagy tűzvész tombolt; 1802. június 11-én egy pálinkafőző sertésölja gyuladt ki, hetek óta rekkenő hőség volt, s az erős szélben villámgyorsan terjedt a tűz, 5 óra alatt 1500 épületet hamvasztott el, a város több mit harmada leégett, így a Szent András templom a Verestoronnyal és a Kollégiummal együtt; 1811-ben az északi és a déli rész, összességében a város fele elpusztult.

³¹ 1944. június 2-án bombázták első alkalommal a szövetséges légierők Debrecen: ez volt a legtöbb áldozatot követelő bombatámadás, amely Magyarországot a 2. világháborúban érte. 130 darab B-17-es bombázó vonult fel Foggiából, egyenként negyven mázsa bombateherrel. A bombázás a Nagyállomást és környékét, valamint a Vagonyárat sújtotta leginkább. A nagy szél miatt a pályaudvarra célzott bombaszőnyeg nagyrészt az attól északra lévő lakónegyedet érte. 1200-an haltak meg és 700-an megsebesültek. 1944 szeptemberében még öt újabb hullámban bombázták a várost. Lásd erről még a kötetben: BALAJTHY Ágnes, *Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete: Szabó Magda: Szüret*, 202.

volt a 20. században: az egyetemi telepek építése (1912–1932), az ipartelepek építése (1952–1969) és a nevezetes ódebreceni, belső és külső övezeti kertségek (Libakert, Vénkert, Újkert, Tócskert stb.) helyén létrejövő lakótelepek építése (1975–1988).³² A lakásgondokat enyhítő, a komfortfokozatot emelő, ám az életminőséget összességében vitatható módon befolyásoló lakótelepi fejlesztés szociális és esztétikai megítélése közismerten ellentmondásos. Térey János erről így ír memoárjában:

Eleinte én is bizalommal fordultam a lakótelepekhez, annyira, hogy kora tizenévesen albumba ragasztottam az újságbeli riportokat az épülő Vénkertről meg az Újkertről. Aztán rájöttem, hogy megjelenésükkel valami végérvényesen megváltozott, valami jóvátehetetlen és megbocsáthatatlan történt, nem csak a magyar városokban, és Európának sem kizárólag a keleti felében. Nem csupán léptékváltás következett be, hanem stigma került a város testére. Jóllehet történelmi és társadalmi szükségszerűségek, a krónikus lakáshiány és az iparosított technológia megjelenése diktálták ezt a fajta költségkímélő építkezési módot, amely a kifejtett emberi erő szempontjából valóban gazdaságosnak bizonyult, a paneltömbök barbár ormótlanságára és legfőképpen kiemelt, belvárosi elhelyezésére igazán nincs mentség. A négyemeletes, téglakockákkal számolták végre föl a háború utáni évek inségét, éljen! A zsaluzott beton társasházakkal kedveztek később a fiatal házásoknak, hurrá! S a dán, de inkább szovjet mintára épülő panel tízemeletesek már egyértelmű gyarapodást jelentettek – volna, ha kaptárjellegükkel, sorozatban gyártott igénytelenségükkel lett volna bármi közük bármihez, ami ezen a helyen maradandónak számít. De nem volt. Fenyegetően ott szürkéltek a középkori sánc helyén szelíd félkörívben hajló Eötvös utca végében. Nem lehet őket eltüntetni, olyanok, mint a székely.³³

A 20. századi rombolás és építés valamennyi vonatkozásával kapcsolatban felvethető a város *pszichogeográfiai térképének* kérdése, vagyis annak bonyodalma, hogy a „van” helyén milyen „nincs” szerepel, s fordítva, s hogy a lélektani-hangulati aura milyen topográfiát rajzol, hogy az emlékezet és ellen-emlékezet, az elfojtás és a trauma milyen akart vagy akaratlan emléknymokat hagy. Itt szóba lehetne hozni az emlékezetpolitikai mulasztásokat, így az egykori gettó vagy a Debrecenhez közeli hortobágyi internálótáborok markírozatlanságát éppúgy, ahogy azt is, hogy legfeljebb az íratlan emlékezet őrzi még az elveszejtett Kölcsey-ház, az egykori kertségek és a megszüntetett villamosvonalak emlékét, ahogy a már negyvenöt éve ledózerolt Bundi utca panelek közé szorított, még árnyat adó fasora is „névtelen”. Bun Zoltán egy korábbi,

³² Ez a dátum az Újkert és a Tócskert beépítésének időszakát jelöli, de az első nagy lakótelep a tormatermelő, illetve bolgárkertészektént működő Libakert helyén épült, kezdetben még nem paneltechnológiával (Új Élet park, 1956–1976). Lásd *Debrecen. Településképi arculati kézikönyv, i. m.*

³³ TÉREY, *Boldogh-ház, i. m.*, 100–101.

már említett és a problémaérzékenység tekintetében kiemelkedő írásában³⁴ foglalkozott az új fejlesztésű Debrecen *archigráfiájával*, vagyis – Terry Das nyomán – azaz a kérdéssel, hogy az újonnan bekerülő épületek milyen viszonyt alakítanak ki a régiekkel, másképp fogalmazva: hogy emlékezik-e, és ha igen, hogyan emlékezik az új Debrecen a régre? Az ottani gondolatmenet szerint a modernséggel csipkézett, de alapvetően mezővárosi hagyomány (az a bizonyos topológiai laposság, horizontális elnyúlás, puritán-monolitikus szigor) és az ezredfordulón meghatározóvá váló globalizáló, monumentalizáló, metropoliszi irányultságú radikális városmegújítás között nem mindig problémátlan az *illeszkedés*: míg a Táblabírószék, az Élettudományi Intézet és a Modem esetében ez inkább megoldott, addig a Forum léptéke a környezeteivel és használóival való párbeszédképtelenséget, a Marc Augé értelmében vett „nem-hely” kialakulását, vagyis „helytelen városiasságot” eredményez.

Tulajdonképpen ennek a beillesztésnek/beilleszkedésnek a kérdését tárgyalja Oláh Szabolcs és Sebestyén Attila közös tanulmánya (*Irodaház-marketing várostörténeti szempontokkal. A Forest Offices Debrecen tér- és időtechnikáiról*) is. A bevezető érinti azt a dilemmát, amely a jelenkori Debrecen egyik lényeges településszerkezeti problémája: a város hagyományosan nagy területen és laposan terjeszkedik szét, s az egyes lakónegyedeknek nincs vagy alig van ún. „városközpont”-ja. Egy kertvárosi otthonból akár 4–5 km-t is kell utazni, hogy ún. „hub”-bal találkozzék a városlakó. Ezek fejlesztésére az utóbbi időben számos erőfeszítés történt, a tócskerti óvodaépítéstől az ún. „könyvtárpont”-ok létrehozásáig, s ezek sorát gyarapította a Nagyerdőbe települő „smart office” is. A szerzők részletesen taglalják a „poros belváros” és a „hűsítő Nagyerdő” történeti térhasználati relációit – utóbbi erdőgazdasággá, díszkertté, fürdőhellyé, oktatási negyeddé, parkerdővé, sportolási színtérré és prémiumkategóriás lakóövezetté válását. Az irodaház értékesítéséhez, a kedvező fogadtatás kontextusának létrehozásához kapcsolódó marketingstratégia nem az épített örökségre, hanem éppen annak helyi hiányosságaira alapoz: „a város még leginkább *transzfertereivel* sáfárkodhat, teret adva a váratlan inspirációknak. E debreceni térbeliség azonban (legjobb példa erre egykori piacként a város centruma) szinte már a kezdetektől sem önmagában vagy akár épített környezete okán nyert jelentőséget, hanem éppen önnön ürességéből. Abból tehát, hogy azáltal le lehetett saját magára, azáltal tölthette be önálló funkcióját, hogy éppen másnak adott teret.” (345.)

A debreceniség-képzetnek a *hely rejtélyessége* már a 18. századtól felbukkanó toposza,³⁵ egyfajta ősnarratívája. Ahogy marketingszempontról az *üresség kitöltése* jön kapóra, a Debrecen-elbeszélésekben rendre felbukkan annak motívuma, hogy – víz, építőanyag és védelmező természeti környezet híján – már a város fizikai fennmaradása is kész csoda. Debrecennek mintha mindig is vitatott lett volna a városiassága: három Árpád-kori faluból (Debrecen, Mesterfalva, Szentlászlófalva) épült össze, s egészen a

³⁴ BUN, *Eastendism*, i. m.

³⁵ BALOGH, i. m., 12.

legújabb korig falusias maradt. E bizonytalan városidentitás mintegy rászorult az *irodalmi megerősítésre*, mi több: a többször felégetett, a tűzvészek és bombázások sújtotta, eltűnedező és hamvaiból feleledő fizikai városnál mintha maradandóbbnak bizonyult volna az *elbeszélte, a szellemi város*.³⁶ Ez az irodalmasítás már a *névadások* – akár pozitív, akár negatív értelmű – gesztusában kezdetét veszi („kálvinista Róma”, „sárfészek”, „sivatagi oázis”, a „maradiság/maradandóság városa”), s az irodalom *archívumként* is szolgál: az épített kultúra, a városi terek, az ipar- és a képzőművészet artefaktumai kopásuk, pusztulásuk során nem egyszer „átköltöznek” ide, itt őrződnek meg, keretездnek át, nyernek átértelmezést. S ez az óhatatlan anyagtalánosítás, spiritualizálódás szoros kapcsolatban van a református szellemiség szövegeközpontúságával.³⁷

A városdiskurzusok *irodalmi alapításának* jelenségéhez Szilágyi Zsolt tanulmánya (*Kontextusok a „kecskemétiesség” jelentéséhez*) számos komparatív szempontot fölvet. Az imázs (a külső tekintet számára megnyilvánuló arculat) létrejöttét a tények és a mitizálás összjátékából vezeti le, rámutatva, hogy az utóbbi a névadás eredeti kontextusának elfelejtésén, vagyis gondosan szelektált vonások időtlenítésén alapszik. (238.) A kiskunsági város történeti településszerkezete és lakóinak életformája sok tekintetben hasonlít Debrecenhez, de a költőkkel, írókkal való „szerencsés találkozások” tekintetében biztos, hogy előnyben van: Petőfi „hírös”-sége tette, éppen akkor, amikor a cívis városban az Isten hidege majdnem megvette,³⁸ s Mikszáthnak is sokat köszönhet Kecskemét, mert *A beszélő köntös* pozitív jelentésű „mitikus légkört” vont köréje,³⁹ minek révén a romantizált magyar pusztai igazi „fővárosává” lett. Ezt az imázst persze nem lehetett volna huzamos ideig föntartani Kecskemétnek az 1880-as-1890-es években meginduló dinamikus fejlődése nélkül.⁴⁰

Baranyai Norbert tanulmányában (*Debrecen reprezentációja Móricz Zsigmond műveiben*) abból indul ki, hogy az irodalomtörténeti emlékezet szerint az író – még

³⁶ BERTA Erzsébet, *A Maradandóság városától New Debrecenig = Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005, 102.

³⁷ Köszönet Oláh Szabolcsnak és Sebestyén Attilának, akik a *Debrecen arcai* című konferencia koncepciólásokor jutottak ezekre a gondolatokra.

³⁸ A kecskeméti „szögénylegény” szabadságát mitizáló *Hírös város az aafödön Kecskemét...* című versét – mondhatni a „megszépítő messzeség”-ben – Debrecenben írta 1844. január-februárban, nélkülözések közepette. (Legalábbis a „hírös” Petőfi-féle datálás szerint...)

³⁹ Szilágyi Zsolt is kitér *A beszélő köntös* 1941-ben készült filmadaptációjára, melynek két részlete színesben forgott, s így az első magyar színes filmnek számított. A városképek különbözősége, a különböző előjelű toposzok, hangulati elemek idézése és továbbvitele szempontjából nemcsak regényt a regénnyel, hanem filmet a filmmel is érdemes összehasonlítani: Móricz komor hangvételi *Légy jó mindhalálígjának* Ranódy László rendezte adaptációját 1960-ban mutatták be; a vizuálisan a fény-árnyék viszonyokra építő fekete-fehér film mintegy a példaértéket támogatva megerősíti a kietlen-sáros Debrecen-képet, szemben a Radványi Géza rendezte mozi derűs-ragyogó Kecskemét-víziójával...

⁴⁰ „Két évtizeddel ezelőtt még feltűnést keltett Beluszky Pál és Győri Róbert azon állításával, hogy a századforduló modernizációjának egyik motorja a vidéki Magyarországon az Alföld volt, pedig ez a tájegység hosszú évtizedek óta válságrégióként él a köztudatban.” ABLONCZY Bálint, *Ismeretlen Trianon: Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Bp., Jaffa, 2020, 213.

leginkább Jókai nyomdokait követve – Debrecen idealizálói közé tartozik,⁴¹ de a várost tematizáló, egyébként eltérő műfaji mintázatú szövegeit tüzetesebben olvasva az derül ki, hogy értékítéletei ennél jóval ellentmondásosabbnak mutatkoznak. (170.) A *Debrecen* című esszét, a naplórészleteket és a *Légy jó mindhalálig* című regényt ilyen szempontból görcső alá véve a szerző megállapítja, hogy a debreceniség-képzet pozitív-negatív értelmű variálódása azzal áll szoros összefüggésben, hogy Móricz ezt a diskurzust az „alkotói-magánéleti önreprezentáció”-jának szolgálatába állította (174.), vagyis a városról szólván inkább *önmagáról beszélt*. Az újságcikkek és naplóbejegyzések tanúsága szerint a Debrecenbe megpihenni visszajáró író nosztalgikus, néhol elragadtatott viszonyulásának magyarázata éppen az, hogy a cívisvárosban igyekszik szabadulni budapesti élete (vagy egyáltalán az élet) gyötrő bonyodalmaitól. A *Légy jó mindhalálig* elemzésekor Baranyai Norbert talán túl elhamarkodottan mond le a regénynek arról a kikérdezéséről, hogy az „miképpen »olvassa« Debrecen”, a „kulturális emlékezeti térként reprezentált város”-t,⁴² hiszen ez a debreceniség-mintázat továbbgondolása szempontjából sokatmondónak ígérkezne. Ráadásul a szimbolikus térvonatkozások szoros szemantikai kötésben vannak azokkal az értekező által „analógiaként”, „előképként” olvasott cselekménymozzanatokkal, illetve szekvenciákkal (Misi beilleszkedési kudarca; Szikszay Lajos fegyelmije; a magyarság rokonalansága Nagy úr előadásában), amelyek a Debrecen-narratíva egyes elemeit (például az idegennel szembeni elzárkózás, meg nem értés, kiközösítés) látszanak citálni. A kicsinyítő tükrökként funkcionáló történelmi allegóriák (például a Nagy-Magyarország debreceni cipó-formája) és egyes motívumok (munka, teljesítmény, pénz, lopás, hazugság, megtévesztés) szemantikai és modális kötése bonyodalmas viszonylatokat hoznak létre, emiatt a regény példaértéke, s ennek a debreceniségre való vonatkozathatósága sem könnyen kielemezhető.⁴³

⁴¹ Ekképpen összegzi Móricz Debrecen-tárgyú írásait Berta Erzsébet is: BERTA, *i. m.*, 101.

⁴² Szilágyi Zsófiának az az idézett érve, hogy „ebben a regényben Debrecen mint az irodalomtörténeti emlékezetben rögzült város jelenik meg” (178.), nem elegendő alap arra, hogy elhárítsuk az „önéletrajziség felőli megközelítést” (annál is inkább, mert a következő oldalon azt olvassuk, hogy „önéletrajzi analógiák sokaságával átszótt történet”-ről van szó!). Egyrészt evidens, hogy a városdiskurzus topozok (affirmáló vagy átértelmező) ismétlésével jár, másrészt az önéletrajziség, akár mint fiktív önéletrajziség kiküszöbölhetetlenül beleíródik a regényszövegbe. A „valóságos” épületeknek (Kollégium, színház), térelemeknek és a városdiskurzus egyéb érzéki, hangulati és narratív mozzanatainak (nagytemplomi harangszó, líceumfa, udvari kút, Hatvani professzor alakja) értelmezésétől, vagy legalábbis felsorolásától (a kötetben 34. lábjegyzet) nem is tekint el a tanulmányíró, más kérdés, hogy ezek (például a történet idején már nem létező Verestorony) jelentéstani és modális szemiozisa a példaérték és a Debrecen-kép komplexitása tekintetében egyaránt fontos lehetett volna.

⁴³ Én kétségesnek, túlzottan *lekerekítettnek* (lásd: cipó!), némiképp önkényesnek és leegyszerűsítőnek látom azt az interpretációs ajánlatot, miszerint a regény végső példaértéke a Nyilas Misi alakjába/sorsába integrálódó szimbolikus Debrecen-képzet, vagyis a főnixként újjáéledő és minden veszedelmet túlélő „ideálkép”. (183.) Mindennek alapja ugyanis az a kép, amely úgy jön létre, hogy Misi a történelmi Magyarországot a debreceni cipó-formához hasonlítja, melyet falánk, száját tátó „néptömegek” rajzanak körül. A kép Misi általi megalkotásánál nem tévesztendő szem elől, hogy abban meghatározó a Nagy úrtól eltérő (még úgy-

Kovács Szilvia (*A város képei Szabó Lőrinc Tücsökzene című kötetének Debrecen-verseiben*) „az emlékezésben születő városkép és az önéletrajzi olvasás nyelvi-retorikai összefüggéseire” (192.) kérdez rá. A bejárható tereknek imaginárius térré, narratív topográfiává alakításában az emlékezés szelekciós, keretező és fókuszáló műveletei mellett nagy szerepe van a „gyermeki csodaváró izgatottság inszcenírozó technikáinak” (194.) is, ahogyan megörökölt szavak/nevek⁴⁴ révén következnek be jelentésemények:

S amellet vonzott a városi rang,
egy-egy szó is, hogy Rákóczi-harang,
Nagytemplom, Nagyerdő... Hallottam a

is, hogy az idősebb diák magyarázatának kifejtésekor alkalmazkodni igyekszik Misi távlatához) *gyermeki perspektíva*, vagyis a gyermeki képzelet eljárása: Nyilas Misi azért hasonlítja debreceni cipóhoz a történelmi Magyarország térképen ábrázolt alakját, mert a kerekded formához ezt a mindennapi tárgyat tudja hasonlítani. A hasonlításban tehát már eleve van egy ironikus, „fordítási” mozzanat: a térkép elvontságának, s vele a történelmi-politikai komplexitásnak a mindennapi tapasztalatok konkrét jelentéskörébe való átbilientése és egyszerűsítése. (A művelet egyébként felidéri az elvont és a konkrét, az általános és az egyedi relációjának szövegbeli dinamizmusát.) A cipó-hasonlat jól illeszkedik az azt keretező képbe (amely a térképet egy újabb hasonlat-elemmel tovább antropomorfizálja): az ép cipó szépségét és létét (!) fenyegetik az őt fenyegető éhes népek. (Mint ahogy a regényben egyebütt az éhség/mohóság fenyegeti a magántulajdont: ahogy a társak megdézsmálják Misi pakkját, elbitorolva a másét és összecserélvén az ehető és az ehetetlen is.) Ezt a képet – ahogy erre Baranyai Norbert felhívja a figyelmet – Móricz a *Debrecen*-esszéiben kommentálva megismétli, amikor a város nehéz időkben való megmenekülését azzal magyarázza, hogy ilyenkor falatokat dobott saját magából „mindenfajta mohóságnak”. Ám lássuk be, itt nem csak a kép nem igazán uralt konnotációival, a hasonlított és a hasonlító távolságával van probléma: már eleve azzal, hogy a debreceni cipó eredetileg és némi alappal hasonlít Nagy-Magyarországhoz, viszont nem hasonlít Debrecenhez, mert annak térképe nem cipóformájú, vagyis itt a cipó már szinekdoché vagy metafora, viszont jelentés-tanilag nehézkesen illeszthető magához a kommentárbeli megfjtéshez, amennyiben egy város túlélhetette a veszedelmet azáltal, hogy pénzzel és vagyontárgyakkal kiváltotta magát, viszont a cipó egy tehetetlen artefaktum, amely nem tud falatokat dobni magából, s egyszerűen elfogy, ha túl sokat kiharapnak belőle, éppen ezért a hasonlítás nem a túlélést, hanem sokkal inkább az országvesztést világítja meg (már amennyire). A hasonlat (úgy látszik Móricz által is) némiképp túlbecsült teljesítőképessége mellett a jelfejtés meggyőző erejét az is csökkenti, hogy a cipó- és a fönix-metafora (vagy akár utóbbi esetében: -szimbólum) között is nagy a szemantikai ugrás, nem beszélve utóbbinak Nyilas Misi alakjával való relációjáról. Ebben a megfeleltetési sorban túl nagyok a jelentéstani szakadékok, miközben a kép túlzottan ki van különítve a regény bonyodalmas összefüggésrendszeréből, melyben az egyedi és az általános, az elvont és a konkrét különbsége feszültségteli relációkat hoz létre, így a címben jelzett/kiemelt – bibliai eredetű – erkölcsi parancs vonatkozásában is: Nyilas Misi már csak azért sem tud az édesanyja intelmének minden tekintetben megfelelni, mert a maximának praxisba való átfordíthatósága kétséges marad; a regény világában éppen az nem tud tisztázódni, hogy *mi a jó*. Vö. SZIRÁK Péter, *A másik meglopása: A gyermekiségen innen és túl a Légy jó mindhalálígnban = Móricz a jelenben*, szerk. BENGÍ László, SZILÁGYI Zsófia, Bp., Magyar Irodalom-történeti Társaság, 2015, 9–24.

⁴⁴ A versben szereplő Rákóczi-harang, Bocskay és Kossuth, valamint a gyermek számára különös hangzású idegen szó Debrecen függetlenségi, szabadságharcos hagyományát revelálják, azt a pozitív imázst („a nemzet fővárosa”), amely annak dacára alakult ki és maradt tartós (például Jókainál), hogy a pesti menekülők 1849 januárja és áprilisa között alapvetően csalódtak a városban és a helyiekkel sem volt kimondottan harmonikus a viszonyuk. Lásd BALOGH, *i. m.*, 38–39.

nagy tűzvészről, s hogy Bocskay valaha
... S Kossuth... valami nagy dolgot csinált:
de-tro-ni-zál-ta az élő királyt!
Hú! Ez a város csodákat ígért!
Féltem és izgultam Debrecenért!
(Az ígéret városa)

A tanulmányíró jó érzékkel, precíz érvvezetéssel mutat rá, hogy a *Tücsökzene* a dologi referenciák megidézése mellett is destabilizálja a reprezentáció műveleteit. Ahogy ezt a leghíresebb példa, a *félreolvasás véletlene* (vele a betűszintű jelentésmódosulás) és a gyermeki képzelet összjátéka demonstrálja:

[...] ... S vágy s való között
egyszer csak átléptem a küszöböt:
egy bolt felett cégtáblát láttam és
rajta, hogy: „ÓRIÁS és ékszerész”,
arany betűket... Megnéztem megint:
Ó-R-I-Á-S?... Az!... Istenem!... Eszerint,
gyúltam ki, itt egy Óriás lakik,
s hirdeti, hogy mivel foglalkozik!
(Debrecenben)

A *Tücsökzene* Debrecen-vonatkozású egyedi *irodalmi* teljesítménye alighanem abban áll, hogy a gyermeki távlat érvényesítésével, de egyszersmind nem gyereknyelven, hanem a jelentéstani-modális fordulatok sokaságának kiaknázásával, dinamikus és lezárhatatlan folyamatként olvassa, fedezi fel a várost mint szöveget.⁴⁵ Kovács Szilvia megfogalmazásában: „Debrecen az ígéret, a legendák és az átváltozás városa is. A Nagyerdő, illetve a rá való emlékezésben kialakuló tükörjáték textusai, a félreolvasott feliratból születő csoda, majd a csodából kiábrándító helyes olvasásban félreértett Debrecen szövegtére olyan emlékezethellyé válik, melyet az olvasás során mindig újra fel kell fedezni.” (199.)

Közismert, hogy Debrecen méltán híres szülőtte, Szabó Magda milyen szorgalmas közvetítője volt a város jó hírének, mondhatni, egy maradéktalanul pozitív imázst igyekezett – korántsem hatástalanul – elterjeszteni a művelt publikum körében. A Debrecenből fiatalon elszármazó, de azt „holtig hazá”-nak nevező író ez irányú munkásságával két tanulmány is foglalkozik. Keczán Mariann (*A szülőhely színéváltozása Szabó Magda műveiben*) különböző műfajú szövegeket (regény, esszé,

⁴⁵ Ez az intenzív textuális szemiozis Térey János *Jeremiás avagy az Isten hidege* című drámaszövegének irodalmi teljesítményét előlegezi meg, szintén megnehezítve a tetikus használatbavételt, a „márkázási” hadrafoghatóságot.

levelezés) olvas egybe abból a célból, hogy a „Debrecen-idézetek” mozaikkockáit kirakhassa. Kár, hogy ez a kétségkívül elkötelezett és eredményes gyűjtőmunka nem jár együtt némi kritikus távolságtartással és értelmezői egyedítéssel. Az eltérő státuszú (fikciós, nem-fikciós), műfaji mintázatú és időindexű szövegek esetén egymáshoz rendelése irodalomtörténeti óvatlanság, mert óhatatlanul csak az integratív *tartalmi hasonlóságot* képes felfedezni a citátumokban, miközben a modális-szemantikai bonyodalmak, vagy akár az írásművészeti minőség kérdései igencsak háttérbe szorulnak. A *Debrecen három arca* című esszét így kommentálja a tanulmány szerzője:

[a haldokló féltestvérrel együtt] [a] szülővárost idézik utcáival és kerületeivel, a várost, amely „mint az anya őrzi annak a gyermekének az emlékét, aki elsodródott mellőle”, amely – ezekkel az emlékképekkel együtt – akkor is megmarad, ha szülőttei rendre meghalnak. A hasonlításra, a megszemélyesítésre következő fokozat az azonosítás: a Nagytemplom átlényegítése állhat itt a legismertebb példaként: „Valahányszor hazaérkeztem, apám-anyám kint vártak az állomáson. Mióta nincsenek, a Nagytemplom két tornya fogad. [...] A bal torony az Anyám. A jobb az Édesapám.” (220–221.)

Talán nem szükséges részletes kommentár annak bizonyításához, hogy a citátumok nem tartoznak Szabó Magda legkimunkáltabb textusai közé. Ami a megszemélyesítést illeti: az értelmezés ugyan az emlékképek felidézését – joggal – a testvérpárhoz kapcsolja, az idézett szöveg viszont egy antropomorfizáló-mitizáló hasonlat révén a várost ruházza fel az anya (és így az emlékezőket a gyermek) szerepével, a rákövetkező kommentár pedig a kultivált szülőhelyet az emlékezet maradandó/halhatatlan birtokosává emeli – immár követhetlenné téve a szemantikai ugrásokat.⁴⁶ A második Szabó Magda-citátum olyan metaforikus azonosítást hajt végre, ahol szintén nehéz belátni a jelentésátvitel mozzanatának szükségszerűségét, sőt – a *szülők mint templomtornyok* – olyannyira önkényes jelentésadásnak tetszik, hogy az nemcsak a narcisztikus öneszményítés⁴⁷ gyanúját, hanem vele a jó ízlés kérdését is fölveti.

Balajthy Ágnes már idézett tanulmánya (*Költőszerep, debreceniség és a háború emlékezete: Szabó Magda: Szüret*) az életmű kevésbé kanonizált, ám írásművészeti szempontból igen jeles verses regényét állítja példásan szövegközeli vizsgálódásainak

⁴⁶ Jellegzetesen inautentikus a „kerületeivel” említése: Budapest esetében elképzelhető lenne egy-egy kerület emlékezetének felidézése, Debrecenben viszont a kerület csak igazgatási egység, emlékezete az épületeken és utcákon túl inkább a városrészeknek, így az egykori kertiségeknek van.

⁴⁷ „Szívós munkával (művek, interjúk, személyes szereplések) felépítette imázsát, érdeklődést tudott kelteni családjá, iskolájá, városa iránt, miközben (nem mellékesen) a teremtett esztétikai mikrouniverzum centrumában ő maga áll, minden hozzá igazodik, s nem fordítva. Ha szükségét érzi, emberek, objektumok, tárgyak és saját írói személyiségének már-már szükségszerű kapcsolatát a képzelet segítségével mélyíti el.” BAKÓ Endre, *Szabó Magda és Debrecen (Keczán Mariann: Szabó Magda Debrecene – Irodalmi útikalauz)*, Alföld, 2020/4, 101.

középpontjába. Kiindulópontul a *Szüret* hatástörténeti összefüggéseit taglalja, s megállapítja, hogy Szabó Magda műve a Debrecen-reprezentációk Bessenyei György- és Gulyás Pál-féle tradíciójához csatlakozik, amennyiben a *Debreczennek siralma* című tanköltemény és a *Debrecen, ó-kikötő* című vers pusztulás-újjáéledés toposzát örökíti tovább, miközben a hagyományfolytonosság abban is megmutatkozik, hogy az alkotás „versformája a stanza, a 19. századi magyar nyelvű verses regények jellegzetes, nyolcsoros strófaszerkezete, mely Byron *Don Juan*jának formájához igazodó *Bolond Istók* nyomán vált elterjedté”. (203.) A tanulmányíró arra is felhívja a figyelmet, hogy a verstani és stiláris hasonlóságok, a tájleírás nyelvi működése, valamint a „debreceniség toposzkészlet”-ének rokonítható használata szoros kapcsolatot hoz létre Térey János egyes műveivel – így a *Protokoll* című verses regénnyel és a *Jeremiás avagy az Isten hidege* című drámával. Balajthy Ágnes megemlíti, hogy Térey Szabó Magda-kanonjának centrális műve volt a *Szüret*, s hogy komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a mű ne merüljön feledésbe. (203.)⁴⁸ A tanulmány minuciózus interpretációt nyújt: a címnek a szövegben való metaforikus szétterjedésétől (must, erjedés) és bibliai allegorikus jelentésmozzanatától (az utolsó idők eljövetele, a vég bekövetkezése) a második világháborús romvárosok képi reprezentációinak összehasonlításán és a retorikai alakzatok funkcionális számbavételén át, a szó- illetve idiómaszintű allúzióig, intertextuális rétegekig. A szemantikai és modális bonyodalmak egész sorát felvető elemzés konklúziója, miszerint „[a] *Szüret* úgy állít emléket az 1944-es pusztításnak, hogy beilleszti az eseményeket a mindig új életre támadó Debrecen mítoszába, de elzárkózik az eszményítő városábrázolástól, és a »debreceniség« identitásalakzatainak konfliktusosságára, ellentmondásaira összpontosít” (214.), ráirányítja a figyelmünket a *Szüret*nek az életművön belüli retorikai-poétikai egyediségére, de közvetve arra is, hogy az irodalmi összetettség mennyire ellene hat a tetikusságnak, s így a negatív és pozitív „városcímkézés” műveleteinek, vagyis akár a politikai, akár a desztinációs használatbavételnek.

A 20–21. század fordulóján Debrecen minden bizonnyal legkiemelkedőbb irodalmi archivátora, s a debreceniség mibenlétének legmélyebb és legtávlatosabb fürkészője az a Térey János volt, aki 19 évesen költözött el a városból, de aki életének hátralévő részében egy pillanatra sem szűnt meg a cívisek és utódaik, valamint a nem-cívis szomszédaiak hagyományainak, jelenbeli helyzetének és jövőbeli perspektíváinak értő kutatója lenni. Nem véletlen, hogy noha (az éppen a Debrecen-memoáron dolgozó, s örökös időhiánnyal küzdő költő) önálló írással nem jelentkezett a kötetben, de a szerkesztők a mottóban és az előszóban is az ő emlékének ajánlják a projektet, s hogy ő a tanulmánygyűjtemény egyik legtöbbet hivatkozott szerzője. Lapis József tanulmánya („*Szívemnek kedves cikkely*”: *Térey János: Szabályos körcikk*) egyetlen, de nagy jelentőségű költeményének szentel koncentrált figyelmet. A távlat és a modalitás tekintetében az intimitás és a távolságtartó viszonyulás között ingadozó vers az Ady-féle „maradiságként (rosszul)

⁴⁸ Lásd például *Szabó Magda Törzsasztal*, Alföld, 2017/9, 59.

értett »maradandóság toposzt« (230.) látszik megerősíteni, éppen nem a múltba ragadttság, hanem az *értékkörzés* jegyében. Lapis József a költemény textológiai-filológiai vonatkozásaival éppúgy foglalkozik, ahogy kartográfiai és geográfiai aspektusával is. Figyelmét nem kerüli el a beékel, már eleve egy 1606-os jegyzőkönyvrészlet transformációjaként megjelenő Jókai-architextus átírása, s az 1997-es és a 2016-os versváltozat közötti beszédes különbség sem. Gondosan mérlegeli a szóválasztások (például „tamáskodott”) jelentéstani-modális árnyalatait és más Térey-versekkel (*Zártkert*, *Hallottasház*) veti össze a vizsgált művet. Kapcsolódik Sebestyén Attila alapvető fontosságú tanulmányához, amely először jellemezte úgy e költészet város- és ezen belül Debrecen-metaforikáját, mint különféle síkok (vízáramok vonala, utcarajz, villamossín-hálózat; temető és szülőház, temető és szülőház stb.) egymásra halmozódásából és egymás ellen feszüléséből származó többrétűséget, s e rétegek dinamikus, ingázó mozgását.⁴⁹ A *Szabályos körcikk* igen összetett utolsó szakaszában a szakszerű és a személyes elegyedik, újabb jelentéstani és modális bonyodalmakat képezve:

Előzőleg a személyesség is moderáltabb, tudósító tónusban íródik meg a 6-os villamos földézésekor, amelyről kiderül, hogy ennek alapja már nem a személyes, közvetlen emlék: „e sorok írója már nem vehette igénybe”. Ám ebben a sematikus, idézetszerű zsrnálfordulatban finom irónia van: a gyásztónusú megjegyzés épp a temetői járatra vonatkozik, mint olyanra, amely maga is el lett temetve időközben. Ha úgy tetszik, retorikusan valamelyest mégiscsak részesül a beszélő a *temetői* járattal összekapcsolható gyászmintázatban, egy olyan gyázmunkában, amelyben nem valamilyen átélt, hanem éppenséggel át nem élt dolog jelentkezik veszteséggé. A régi villamos önmagában megtestesíti a múlt értéktelenségét és a hozzá kapcsolódó veszteségtudatot. (236.)⁵⁰

Térey költészete azt is láthatóvá teszi, ami amúgy már nem látható és nem tapintható: (mégis) „mozog” alattunk a föld, a házak, utak alatt betemetett sírkertek, leaszfaltozott villamosvonalak vannak. A paneltömbök helyén kertségek, az újabb díszletek helyén ledózerolt létterek és életformák. Debrecen nem csak a látható város, hanem a láthatatlan is.

⁴⁹ SEBESTYÉN Attila, „*sírkert-forma város*”: *Debrecen egy lehetséges költői szövete a Csokonai-filológia és a Térey-költészet megvilágításában = Szótér: Az Alföld Stúdió antológiája*, szerk. FODOR Péter, SZIRÁK Péter, Debrecen, Alföld Alapítvány, 2008, 7–16.

⁵⁰ A *Kétmalomtól a Szent Annáig* című versnek egy másik debreceni villamosvonal, az egykori 4-es a „főszereplője”. A költemény rövid kommentárját lásd SZIRÁK Péter, *Melankolikus varázslat = „Tavaly június óta már őhelyette is”*: *Az egy éve elhunyt Térey Jánosra emlékezünk*, Magyar Hang, 2020. június 3. <https://hang.hu/kultura/2020/06/03/tavaly-junius-ota-mar-ohelyette-is-az-egy-eve-elhunyt-terey-janosra-emlekezunk/> (Letöltés ideje: 2021. március 1.)

Téreyt kamaszkora óta foglalkoztatta a város térszerkezete, épített öröksége, általában vett múltja. Az eredetileg építésznek készülő fiatalember városfelfedező sétáin hol a település összes templomát, hol az egykori kertségeket járta be, utóbbiak történetéről dolgozatokat írt. Még 1989-es elköltözése után negyedszázaddal is vissza-visszafordult szülővárosa épített öröksége felé, s a botorul felszámolt villamosvonalak,⁵¹ valamint az egykori temetőre épült Kétmalom utca és a szomszédos Kút utca kiscívis szegletei is váltig foglalkoztatták. „Debrecen, mint tér- és városélmény a Térey-líra kitüntetett referenciája. 2003-as válogatáskötetének első, *Kétmalom utca 17.* című része egyenesen a »debreceniség« felől renkezi, olvassa újra az addigi életművet, s a 2006-os *Ultra* kötet *A. B. F. R. A.*-ciklusában a szülőváros különböző pontjai körül gyűrűző beszéd válik az emlékezés és a felejtés egyidejűségének médiumává.”⁵² Ahogy Debrecen-versei, úgy „misztériuma”, a *Jeremiás avagy az Isten hidege*⁵³ is rendkívüli összetettségükből adódó esztétikai cselekedtető erejük révén gondoltatták újra a várossal kapcsolatos identitás-mintázatokat. Utóbbi, a „Debrecen-toposzok hiperbolikus kiáradását”,⁵⁴ a Debrecen-kódok önfelszámoló mozgását a „Jeremiás figurájára ráíródo ószövetségi pretextus”-sal⁵⁵ intenzív összjátékba hozó, szemantikai-modális fordulatokban roppant gazdag dramatikus szöveg legfontosabb önértelmező aspektusa, s egyszersmind példaértéke a belső és külső perspektívák metszéspontjában álló próféta-ság közvetítői szerepének lehetetlensége. A szülőhelyére, neveltetése helyszínére visszatérő Nagy Jeremiás felörlődik a városhoz való viszonyulás paradoxonjaiban. Térey egyszerre szatirikus és tragikus Debrecen-drámája olyannyira irodalmi, hogy a városmárkázás szempontjából nem egyszerű a használatba vétele.

A textuális szemiózis kiaknázása tekintetében jóval visszafogottabb, az önvalomást szociografikus-kultúrtörténeti diskurzussal ötvöző memoár, a *Boldogház, Kétmalom utca* a szerző korai, váratlan és hirtelen halála miatt befejezetlen maradt. A projekt – mint Téreynél majd mindig – nagyívű: az önéletrajz mintegy kétszáz évre visszanyúló családtörténettel kereteződik, s mindez várostörténeté, a cívis parasztpolgárság nehéz boldogulásának és megtöretésének, hanyatlásának tablójává válik. A középpontban az önmaga önállóságáért küzdő, az önmaga egyediségét kereső (önmagát „fölepítő”) főhős-elbeszélő áll, aki a városi-családi hagyomány tüzetes föltérképezésével és elmélyült megértésével tesz kísérletet az elkülönböződésre, a *leválásra*. Nem véletlen, s nem is pusztán ötlet tehát az alcím (*Egy cívis vallomásai*) Márai-allúziója: ahogy a kassai polgár-, úgy a debreceni cívis-le származott is csak úgy szabadul, ha nem megtagadja, hanem magában átdolgozva

⁵¹ TÉREY János, „Mít ültök itt? Ez nem mozi!”: *Szíves kalauz Debrecenben*, Magyar Narancs, 2016. január 18.

⁵² BALAJTHY Ágnes, „Ez a táj, ez olyan, mint én”: *Debrecen mint szövegtér Térey János Jeremiásában*, *Studia Litteraria*, 2012/1–2, 158.

⁵³ A drámaszöveg először az *Alföldben* (2008/7-8-9), majd a *Magvető Kiadó* (Budapest, 2009) gondozásában jelent meg.

⁵⁴ BALAJTHY, *i. m.*, 158.

⁵⁵ *Uo.*, 160.

(emlékezve-felejtve-megválogatva-újraformálva) örökíti tovább, s teszi felszabadítóan termékennyé azt a kultúrát, amelyből vétetett. A memoárnak egyediséget kölcsönző diskurzív-modális összetettségről, komparatív távlatairól, irodalmi effektusairól és töredékességéről máshol részletesen megemlékezem,⁵⁶ itt most csak azt a példaértéket problematizálom, amely a debreceniség-mintázat bonyodalmaival szól hozzá.

Az emlékiratíró a családi környezetében – a hetvenes-nyolcvanas években – kisgyermekként megtapasztalt romlásnak a nyomába ered. Hogy megérthesse, hol van az ő végső elrugaszkodási pontja, vagyis, hogy meddig és miért zuhant alá az apa, s vele a Macsi Tóth család, ahhoz ki kell kutatnia a parasztpolgári boldogulás régmúltját, majd a civisek – a család és a város – alásüllyedésének közelmúltját és jelenét. A kutatás/emlékezés folyamatát az elbeszélő szintén egyfajta *alászállásként* értelmezi („A mi családunk múltja egy centivel sem rövidebb, mint, mondjuk, a Hohenzollern-házé. Az a kérdés, hajlandó vagy-e lemenni az őseidért a kútba, vagy sem, és kibírod-e, amit felhozol.”⁵⁷) – jól felismerhetően a *József és testvérei* híres nyitómondataira utalva, ám míg ott a kezdő passzus elsősorban a múlt feltárhatatlan végtelenségét konstatálja („Tief ist der Brunnen der Vergangenheit. Sollte man ihn nicht unergründlich nennen?”), addig a *Boldogh-ház* elbeszélője a küldetés/közvetítés lelki próbatételét hangsúlyozza. S valóban, Térey család- és várostörténete (szemben a könyvben is megidézett népszerű íróelőddelel, Szabó Magdával) nem a (ön)mitizálás és (ön)eszményítés jegyében bontakozik ki, hanem a szigorú, önmagával szemben is nem egyszer kíméletlen számvetés igényével, amely nemcsak személyes távlatú, hanem magába foglalja a (civis) múlt és a kortárs debreceniség mérlegre tevését is. Az emlékirat elbeszélője a második fejezetben (*Szentlászlófalván*) Debrecen épített örökségének jól ismert hiányaival és a hetvenes években fölgyorsuló roncsolódásával néz szembe, az egykori temetőre, emberi csontokra épített Kétmalom utcai ház romlása, amely már eleve a száműzetés helye, a kommunista funkcionárius által „kiigényelt” méltóbb Ajtó utcának a szerény, szegényes pótlása volt, mintegy párhuzamosan zajlik a szűkebb család életének devalválódásával.

A civisek életfelfogásának értelmezésére tett kísérlet indoka az apa „földéhségének” megértése. A Vámospercs környéki málnás a felmenők egykor elvesztett kismacsi birtokainak pótlására szolgál, de a fiúnak nem a „boldogságos birodalom”-ba⁵⁸ való visszatérés alkalma, mint inkább a kényszerűség, az unalom és a megszegyenülés terepe. Az apával szembeni, gimnazista korában már gyűlöletté fokozódó idegenkedést nem a földművelő ősök mozdulatainak ismétlése, szokássá váló utánzása, a gazdálkodás (amire az apa félresikerült kísérleteket tesz) öröme enyhíti, hanem immár felnőttként (mondhatni: íróként, „történészként”) a parasztpolgári elődök életformájának rekonstrukciója. A memoáriró levéltári dokumentumok, néprajzi munkák és helytörténeti

⁵⁶ SZIRÁK Péter, *Kívül-belül gyász* (Térey János: Boldogh-ház, Kétmalom utca), Alföld 2021/5, 94–101.

⁵⁷ TÉREY, *Boldogh-ház*, i. m., 268.

⁵⁸ *Uo.*, 218.

szakkiadványok sokasága alapján ered a Macsi Tóthok nyomába. Az idegen hadaktól szorongatott, tűzvész által sokszor pusztított Debrecen túléléstörténete itt nem annyira a kálvinista valláserkölcsei szellemiség, mint inkább a polgárosodott földművelők életvitele, „karakterrajzai”, egyfajta regionális archeológia (gazdálkodás, építkezés, házasság, gyerekvállalás, névadás, étkezés, ünnepek, halál, öröklés stb.) révén elevenedik meg,⁵⁹ amelyből nem hiányzik az összehasonlítás mozzanata sem:

Nem voltak kastélyaik és váraik, nem vívtak csatákat, sem párbajokat, nem alapítottak vallást vagy gyárat, nem vezettek kávéházat, fogyasztani is ritkán jártak máshová, mint a saját asztalukhoz. Nem voltak padlótól a mennyezetig érő könyvespolcaik, aranyozott élű fóliánsokkal, ébenszínű vagy pávakék polcgerincekkel. Nem tudták visszavezetni családfájukat az Árpádokig, ahogy én sem tudnám, nem lógott az ősök képe olajban a falon, mint a Piac utcai paloták gazdáinak, nem dicsekedhettek egzotikus felmenőkkel, nem tudtak sváb, osztrák vagy zsidó rokonokról sem. Tették a dolgukat, védelmezték a határaikat, gazdálkodtak a tíz, néha sokkal több, néha sokkal kevesebb holdjukon.⁶⁰

A memoár szerint a szerény polgári stabilitást fenntartó civis életforma alapját és maradványait végső soron a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a kommunista államosítás és a birtokos parasztság elleni hadjárat/terror számolta fel, jóllehet – mint azt *A debreceniség mintázataiban* szereplő egyik-másik tanulmány, s a korábbi szakirodalom is bizonyítja – már korábban, a 19. század harmadik harmadától, az ipari forradalom és a kapitalizálódás következtében is maradandó veszteségeket szenvedett. A *Boldogh-ház* sem egyszerűsíti e veszteség/vereség mibenlétét az ún. nagypolitika dimenziójára: mintha a történelem nem csak a makrostruktúrák változásainak, erőszakos megváltoztatásainak terméke lenne, hanem nagy hangsúllyal kerülnének ezekkel áldásos vagy áldatlan, mindenesetre az okok és következmények tekintetében legtöbbször kifürkészhetetlen összjátékba az emberi relációk. Mindez az egyéni *habitusok* (így a nők jóságos, sokat tűrő, sokszor tehetetlen szelídségének, a férfiak kétségbeesetten kompenzáló, monomániás agresszivitásának) egyensúlyba ritkán kerülő ártó és javító hatásával jár együtt. A történelmi legyőzöttség árnyékában, a sebek, a vágyak, az aspirációk, a frusztrációk, a súlyos konfliktusok e szövevényében nehéz tisztán látni, s a memoáriró önelemző elszántsága nem egyszer a *kétely* és a *képzelet* móduszába torkollik – szó és dolog, élet és történet heterogenitását sejtetve:

⁵⁹ Ahogy *A debreceniség mintázataiban* Balajthy Ágnes fogalmaz: a *Szüret* „elsősorban nem architekturális térként (urbs), hanem emberek lakta közösségként, térbeli gyakorlatokban – mozizás, disznóvágás, pinceásás – formálódó közegként (civitas)” (205.) mutatja be az 1944-es Debrecen világát. Mondhatjuk, hogy a *Boldogh-ház* urbs-ként és civitas-ként is elmélyülten ábrázolja a 19–20. századi várost.

⁶⁰ TÉREY, *Boldogh-ház*, i. m., 177.

Miért ne adnék igazat annak, aki azt kérdezi: honnan tudhatnám, hogy valóban azok az események voltak-e a perdöntőek, amelyek megragadtak bennem, és nem az összes többi, mindaz, amiről utólag semmit sem tudok, aminek a foszlányai sincsenek meg?⁶¹

Ha nem, én nem mentem föl a szaporán nősülgető ükapámat, nem én. Esetleg, kezdem védeni, okult sokat szenvedett apja példájából. Apa, képzeljük így, miután megözvegyült, házvezetónőt, egyben szeretőt tartott, a fiú látta mindezt, és mivel ugyanígy járt, özvegyként ő már legalizálni szeretne volna a második kapcsolatát? Esetleg lehetett ez a váratlanul fölbukkanó Sára a betegeskedő Erzsébet legjobb barátnője is, és a haldokló feleség kérhette, hogy ő gondoskodjon félárván maradó gyermekeiről?⁶²

Sem az eredet nem fejthető fel, sem a személyközi relációk végső titkai nem leplezhetők le: az ismert és az ismeretlen, az elbeszélt és az elbeszélhetetlen feszültségében csak a kiengesztelődés marad. A családhoz és a városhoz való visszatalálás éppen az attól való függés megszűnésével, megszüntetésével veszi kezdetét. A megértés feltétele az *eltávolodást követő közeledés*, visszatekintés, akárcsak az *Egy polgár vallomásait* író Márai, a *Puszták népet* író Illyés vagy *A rög gyermekeit* író Oravecz Imre esetében.

A menekülés mozzanata a memoárban az egyik leggyakoribb cselekvési-történeti forma: házak és bútorok „menekülése” a városrendezési furor és az enyészet elől; a lakosság menekülése a tűzvész és a bombázások elől; egy férj menekülése a kártyába; megmenekülés a deportálásból; halálba menekülés „a betegség, gond, baj, csalás vagy csalatás elől”; menekülés a könyvekbe és a hitbe. A függetlenedés a kultúra eddig ismeretlen közegeibe való átlépéssel, s így szükségképpen a családi hagyománytól való elidegenedéssel kapcsolódik össze, ennek a folyamatnak fontos szimbolikus eseménye a *névváltoztatás*. A leggyakoribb nevek közül való Tóthnak a ritka Téreyre cserélése mint identitásalapító esemény („Végül sikerült a régi nevem alól, egyben a régi magamból is kibújni.”⁶³) a hagyomány szabta „sorminta” megtörése, a személyes „szecesszió” végrehajtása. Az új névvel nemcsak egy új „kultúrtörténeti” (név)rokonosság szerveződik meg visszamenőlegesen,⁶⁴ hanem egy leendő költői/írói diskurzus is nevet kap, *irodalmi* beszélőnévként (anagrammatikusan és prófétikusan) utalva annak fontos jellemzőjére: a *tér* iránti fokozott érdeklődésre, s ekként a tágasságra.

A „kibújás”, a „kivonulás”, a „menekülés” a városhoz való kötődés megváltozását is magával hozza: a szerénynek, mi több: „kisszerűnek” tetsző épített örökség szövetében – ahogy már emlegettük – Térey János az, aki fölfedezi a főként Sajó István

⁶¹ *Uo.*, 54.

⁶² *Uo.*, 158.

⁶³ *Uo.*, 86.

⁶⁴ Lásd *Uo.*, 87.

nevéhez fűződő art deco „nagyszerűségét”.⁶⁵ A felnőttkor küszöbén való gyors távozás, amely összekapcsolódik az anya elvesztésével, valamint a fokozatos és végleges kivonulás (az apa intézetbe kerülése, majd halála, a ház és a birtok eladása) ambivalens kötésben van a helyrehozhatatlan veszteséggel, a térvesztéssel, s ugyanakkor az önállóság és az íróvá válás távlatával. A gyász és a megszabadulás szétszálazhatatlanul összefonódik:

Nemsokára már nincs tető a házon. Annyiszor írtam a pusztulásról, ez óhatatlanul eszembe jut. Nem meddő kultúrpeszimizmusból vagy katasztrófizmusból, mint ahogy írni szokták rólam, hanem azt fürkészve, mire képes az ember ellen az ember, és ki az, mi az, aki vagy ami így is túlélőnek bizonyul. Igen, ennek a háznak az enyészetébe születtem bele, de hogy mit jelent valaminek a teljes pusztulása, a térképről való eltüntetése, azt csak itt értettem meg, az ideiglenes kerítésnek dőlve, a mi bombakárosultnak látszó házunkat nézve.⁶⁶

A szabadság szorosan kapcsolódik az íráshoz, amely az élet általi alakítottsággal való egyenlőtlen versenyben az élet alakításának ígéretét hordozza. Az adattárakból, de a saját naplóból (például a csillebérci kék, vonalas füzetből) bemásolt szövegek vagy a *Szabályos körcikk* című vers városképi „bedolgozása”, illetve a *Jeremiásból* átvett idézetek mind-mind az *írottság*nak ezt az effektusát erősítik. A szöveg töredezettsége és befejezetlensége örök – részben szándékon túli és immár átírhatatlan – emléket állít a végességnek, annak, hogy a halál által kísértett élet mindig valami más. Térey az ellentétek – így az eszményítés és a degradálás – egyszerűsítő és kényelmes sematikájából az ellentmondások összetettsége felé mozdította el a Debrecen-képet. „Kazinczy nélkül Debrecen nem lett volna mérték és küszöb, elvetendő példakép és minden szellemi haladás gátja”,⁶⁷ s Térey nélkül nem lenne a kortárs magyar *irodalmi szövegvárosok* legizgalmasabbika.

⁶⁵ „Küzdelem városom ijesztő kisserűségeivel, s a fölfedezések, ahogy egymás után találom meg a kisserűség tengerében a nagyszerűt. [...] Én írok először Sajó István debreceni építésről a *Hajdú-Bihari Napló*ba, amikor még az art deco szót sem ismerjük, de megsejtem, hogy a magyar építészet csupán a modernizmussal érkezett ebbe a városba, a klasszicizmus csak hangpróba volt.” *Uo.*, 384.

⁶⁶ *Uo.*, 444. Az idézet harmadik mondata a szülőház lerombolását beleköti a memoár paradigmátikus pusztulás-pusztítás motívumkörébe („ember az ember ellen”; „térképről való eltüntetés”; „kerítés”; „bombakárosult”; „enyészet”; „túlélés”), ekképpen a kollektív traumák (Trianon, holokauszt, bombázás) szintén tematizált diszkurzusába.

⁶⁷ BALOGH, *i. m.*, 21–22.

SZIRÁK PÉTER
egyetemi tanár
DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
szirak.peter@arts.unideb.hu

“*There are other news about it but why aren't they louder?*”
About A debreceniség mintázatai (Patterns of Debreceness) – from Melius to Térey

Abstract: In the first decades of the 21st century Debrecen is once again preoccupied with the question of its existence, as in this time period a number of major conferences were devoted to the overview of the city's cultural media and media representations (arts, mass culture, tourism), moreover, with the survey of its local identity, local economy, contemporary arts and popular culture. The conference, titled *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig (Patterns of Debreceness: Layers of Urban Identity and Local Memory from Early Modern Era to the Present)*, organised by the Hungarian Memory Places Research Team of the Institute of Hungarian Literature and Culture at the University of Debrecen in January 2018 was also part of this series of conferences. The conference, starting out from the discourse of memory place archaeology but also including the present, questioned the diverse Debrecen-representations' potential to form identity. The 9th volume of the esteemed series, *Loci Memoriae Hungaricae*, collected the materials of this colourful and efficient discussion. This complex interdisciplinary and inter-artistic volume is separated into five major segments: starting with the stereotypes, the systematic discussion of the concept of „debreczeniség”/debreceniség (Debreceness) and the effect of the culture creating force of reformed Protestantism, through the interpretations of literary representations, urban texts, and social history-historiographic interconnections, finishing with the descriptions of the architecture of recent past and present, and urban marketing. The present review, now extended into a study, responds to the papers included in the volume by maintaining an animated discussion with them.

Keywords: local identity, literary memory, cultural heritage, regionalism, Debreceness

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/332-360](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/332-360).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) 